Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
апрель
15
воскресенье
№ 88 (14288)
1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Часкы тарылгага белеткел

«БАЙ-ТАЛДА» МЫНДЫГ

Бо совхозтуң ажыл-ишчилери 1990 чылда ниитизи-биле 900 ажыг гектарга янзы-бүрү культураларны тарып олуртур. Сезонга киржир 14 тракторну, 8 андазынны, тараа чаштырар 6 машинаны, 4 культиваторну болгаш өске-даа кожуг машиналарын септээш, белеткеп тургузуп каан. Даштыг-Тейде хову турлааның септелгезин доозуп, орун-дөжекти аппарып салган. Суур чоогунда 147 гектар шөлдүң дажын Юрий Бадый-оолдуң бригадазы аштап, чайлаткан. Өзүмнер белеткээр теплицаже 10 кижи өдекти сөөртүп, ону белеткеп турар.

Совхозтуң девискээринде суггаттыг 809 гектар шөл бар. Аңаа сугну халас ыттпайн, чөп ажыглаарынче кичээнгейни угландырган. Ак-Теректиң инженерлиг тудуунуң, Бай-Тал, Мугур-Тал бугаларының баштарын, унун аштаар, суг бадырар звенолар ажылдап эгелей берген. А Элезинниг-Ховуда буганың уну дески эвес болганындан суг өскээр агар, черже сиңер болганда, аңаа доктаамал хайгаарал, техника, кижи күжү негеттинер. Дуржулгалыг суггатчы Виктор Маадырның звенозу аңаа барып кылыр ажылды ыяк планнап алган. Ховуда звенолар аренда-биле ажылдаарының өөредилгезин эрткен, бо чылын чуну кылырын, норма-чижээн, өртек-үнезин санап билир.

Бай-талчыларда үнүш-дүжүт өстүреринге мергежилдиг, арга-дуржулгалыглар бар. Ыланғыя Н. Ооржак, Ш. Маңнай оларның арендалыг звенолары эрткен чылын база дыка эки түңнелдерлиг болуп, шаңнаткан.

Кылдынып турар ажылдар-биле чергелештир маңаа четпестерни база айтыр апаар бис. Т-150 маркалыг 5 тракторнуң ийизин артык кезектер чогундан амдыгаа чедир септевээн. Черниң дүжүткүрүн бедитпейн, эки түңнелдиг болуру берге. Ындыг турбуже, бо хүннерде совхозтуң хову-шөлдеринче чүгле 600 тонна өдекти төккен. Курлавырында 60 тонна минералдыг чемишчидилгези шөлге салдар чедирип шыдавас. Кол агроном Кара-оол Чондановтуң чугаазы-биле алырга, 50 тонна тараа үрезинин арыглап белеткээри саадаан. Ол ышкаш картофельдиң 15 тонна үрезинин кайын алыры мынчага чедир билдинмес. Үрезинни хоранннаарынга улусту белеткевээн. Оларны эмчиге шинчидер, тускай хеп-биле хандырар ужурлуг болгай.

Ынчангаш бо-ла бүгү белеткелди эң кыска хуусаада кылып, часкы тарылганы чогуур өйүнде шынарлыг доозар дээш, хемчеглерни алыр херек.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Шефчилерниң тудугларында

КЕЛИР ЧЫЛЫН ДУЖААР ДИЗЕ...

—«Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1985 чылдың апрельде хүлээп алган доктаалының ужур-дузазын бөгүн үнелеп көрбес аргавыс чок — деп, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле чоокта чаа эрткен эртем-практиктиг чөвүлел хуралга илеткелинге демдеглээн.

Биске улуг дузазын чедирип турар черлерниң бирээзи — «Красноярсклеспромстрой» девискээр-тудуг каттыжыышкынының № 59 тудуг участогу. Ийи чыл бурунгаар Кызылдың үлетпүр зоназында чаа тууйбу заводунуң тавааан салгаш, бо хүннерге чедир чамдык тодаргай ажылдарны кылып күүсеткен.

Тудугнуң начальниги Тываның тудуг талазы-биле дуржулгалыг специалистериниң бирээзи Алдис Александрович Рудзитис болду. Ол Тывага дыка үр ажылдаан, республиканың үлетпүр тудуунуң байдалын билир болгаш тудуг индустриязынга киирген үлүү бар.

—Чамдык чылдагааннарның ужурундан бистиң бо тудуп турар объективистиң ажыглалга кирер хуусаазы элээн узамдыгып турар апарды — деп, ол хомудалын чажырбайн чугаалады.

Чаа тууйбу заводун ук участоктуң тудугжулары 1988 чылдың март айда эгелээн. Ынчан кылыр тудуг-монтаж ажылдарының ниити түңү 7,7 миллион рубль турган, оон 1,3 миллиону дериг-херекселдерни тургузуп, таарыштырып кылырынга көрдүнген. А бо хүннерге чедир краснояржылар 4,7 млн. рубль түңнүг ажылдарны күүсеткен. Ынчангаш келир чылдың үшкү кварталында тууйбу заводун ажылдадыр. Ооң күчүзү — чылда-ла 26 миллион тууйбуну кылыр.

Ук объектиде бо участоктуң ийи бригадазы, «Сибтехмонтаж» трестиң Тывада көжүп чоруур механизастаттынган колоннзының болгаш «Турист» кооперативтиң тудугжулары ажылдап турар.

Заводтуң кол корпузунуң ханаларын тургузар болгаш кырын дуглаар ажылдар доозулган. Ам иштики ажылдарже кирген. Ол чүл дээрге тууйбу өрттедир тускай суугуларны эптээри эгелээн. Ындыг-даа болза эптеп тургузар ужурлуг дериг-херекселдерниң чамдызы бо хүннерге чедир саадап, ону Саян артындан Кызылче эккелбээн. Оон-биле чергелештир кабель дерилгелери болгаш оон-даа өске чугула чүүлдер амдызында келбейн турар.

Демир болгаш демир-бетон конструкциялар-биле хандырылга эки, ону Красноярскиден чорудуп турар.

Ам ук объектиниң чылыг системазын кылырын эгелээр. Шеверлел ажылдарын бо чайын доозар.

Бригадирлер Геннадий Усковтуң болгаш Валерий Ковригинниң удурткаңы тудугжулар коллективтери эки ажылдап турар. Бетонщиктер Анатолий Полушин, Владимир Рубаник, каңнакчы Игорь Миренюк болгаш оон-даа өскелерниң кылган ажылының шынары багай эвес.

Тудугжулар боттарында аңгы общежитиелиг, дыштаныр өрээлдер, телевизор дээш, оон-даа өске чүүлдер бар. Хоорай төвүнче доктаамал чоруп турар автобустуг.

Өске черден биске дузалажып келген бо тудугжуларывысты аъш-чем-биле хандырып турарында четпес чүүлдер бар. Ында буфет бар-даа болза, хоорайның столоваяларының бирээзинден эккеп турар, чеминиң шынары багай. Ооң ужурундан чамдык тудугжулар чемни боттары белеткеп алыр дээш хөй үе-шакты үндүрүп турарлар.

Бүдүрүлге-техниктиг килдистиң эргелекчизи Т. В. Жилицкаяның чугаазы-биле алырга, хоорай-биле телефон харылзаазы дыка багай, харын-даа сөөлгү ийи айда шуут чок болган. Ол талазы-биле хамааржыр бүдүрүлгелер — Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелинге, Кызыл хооркүүскомунга айтырыг тургузарга, ол черлерниң удуртукчулары ону тоомчага албайн келген.

Ажыл-агыйга, амыдыралга үүрмек чүүлдер турбас болгай, бүгү-ле чүве оон эгелээр. Чамдык удуртукчуларывыс ындыг чүүлдерни херекке албайн баар чоруктар кайы хөй. Дуза кадар дээш келген кожаларывыска ындыг хамаарылгалыг болбас ужурлуг бис.

Виктор КАРА-САЛ.

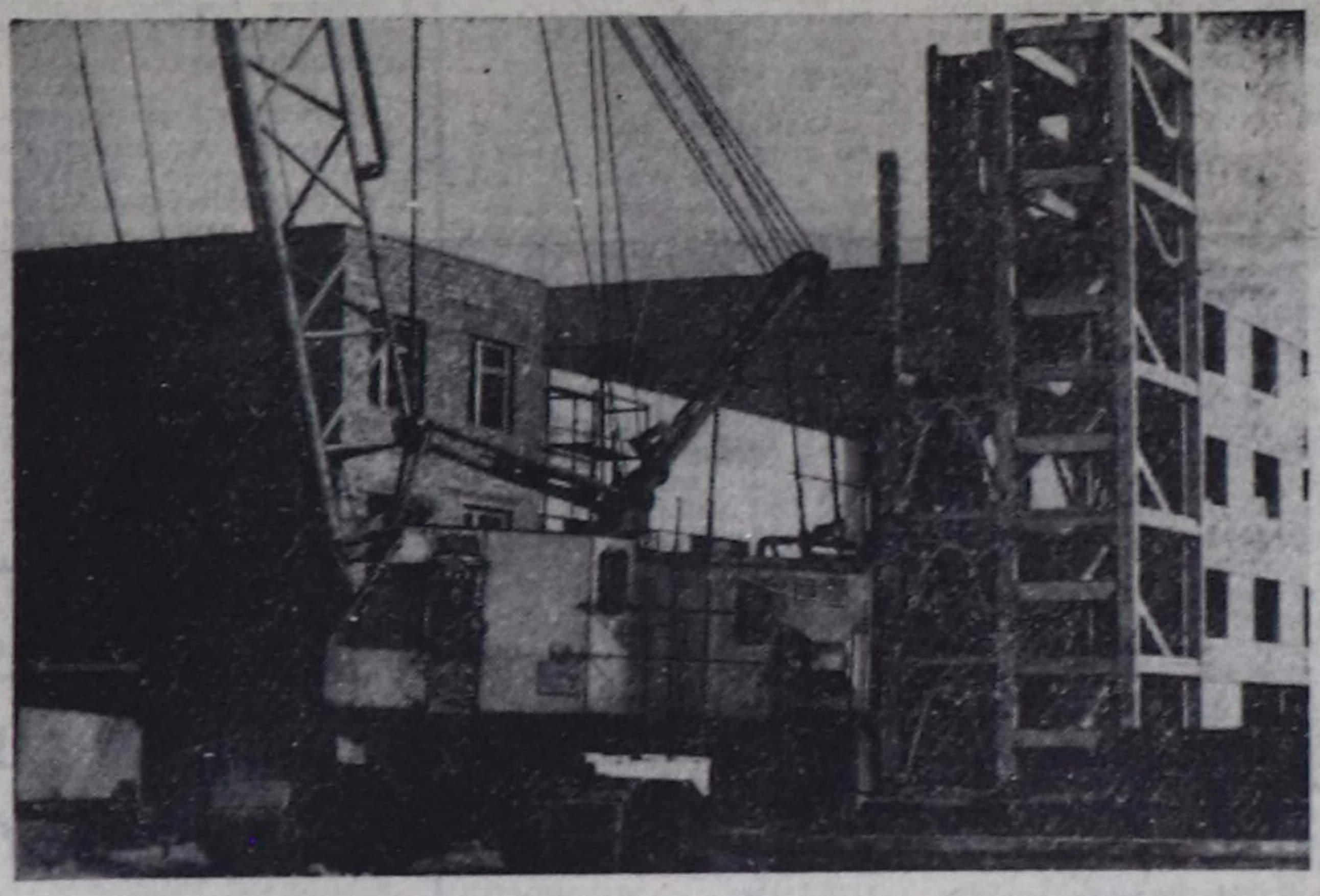

ЧУРУКТАРДА: дөрткү разрядтыг монтажник Борис Ильич Тулупов; чаа тууйбу заводунуң котельназының ниити хевири.

Авторнуң фотолары.

МОСКВАДА ЧОРУП ТУРАРЫ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев апрель 13-те Кремльге бистиң чуртувуста албанның аян-чоруун кылып келген Польша Республиканың Президентизи В. Ярузельский-биле ужурашкан. Ийи чуртта, Европада болгаш ниитизи-биле делегейде болуп турар улуг болуушкуннар-биле холбаштыр ийи талалыг харылзааларның болгаш делегей амыдыралының хөй-хөй айтырыгларын чугаалажып көрген. Ооң соонда беседа хөй кижи киржикчилиг эрткен. Совет таладан аңаа Президент чөвүлелиниң кежигүннери Ю. Д. Маслюков, Э. А. Шеварднадзе, Д. Т. Язов, албанның өске-даа кижилери; польша таладан — ПР-ниң Президентизин аян-чорук үезинде үдеп чоруур албан кижилери киришкен.

Ол-ла хүн М. С. Горбачев биле В. Ярузельский совет-польша декларацияга ат салганнар.

М. С. Горбачев В. Ярузельскийге совет архив ажылдакчыларының болгаш төөгүчүлерниң мырыңай чоокта чаа тыпкылааны ССРЭ-ниң ИХУК-туң шериг түттурганнарының болгаш ыңай-бээр чоруур эргезин казытткан кижилерниң херектериниң талазы-биле ынчаардагы Кол эргелелдиң даңзыларының база өске-даа материалдарның хоолгаларын дамчыдып берген. Дамчыдып берген даңзылар хоолгаларында 1939-1940 чылдарда ИХУК-туң Козельск, Осташково, Старобельск лагерьлеринге турган поляк хамаатыларның фамилиялары бар.

• • •

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьяновтуң В. Ярузельский-биле ужуражылышкыны болган. Найыралчы чылыг беседа үезинде кол черни парламентилер аразының совет-польша харылзааларының хөгжүлдезиниң айтырыглары ээлээн.

• • •

Кремльдиң Улуг ордузунга ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш Р. М. Горбачеваның өмүнээзинден В. Ярузельский биле Б. Ярузельская оларның аллдар, кадыы дээш дүштеки шайлалга кылган. Аалчы-биле кады аңаа ону үдеп чоруур поляк албан кижилери киришкен.

Совет таладан М. С. Горбачев кадайы-биле кады, Президент чөвүлелиниң кежигүннери, албанның өске-даа кижилери баргай.

Найыралчы байдалга эрткен дүштеки шайлалгага М. С. Горбачев биле В. Ярузельский чүве чугаалааннар.

• • •

В. Ярузельский В. И. Лениниң Мавзолейинге чораан болгаш чечектер боондаан салган. Боондак чечектерни ол ышкаш Кремль ханазының чанында Билдинмес солдаттың хөөрүнге салган.

(СЭТА).

Литва ССР-ниң Дээди Совединге

Литва ССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге

Литва ССР-ниң удуртулгазының эвилел күрүнеге республика байдалының талазы-биле кара өжегээр болгаш эрге-хоойлуга чөрүштүр тургузуп турар айтырыглары улам нарыыдап, политика талазы-биле шиитпирлеттинмес хевирлиг апар чыдар. ССРЭ-ниң күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары конституцияга дүүштүр Литва ССР-ниң бот-догуннаашкынын быжыглаарын болдуруп болур аргалыг боттуг болгаш бодамчалыг хемчеглерни ап турзажок, республиканың удуртулгазы Литва ССР-ниң өске республикаларга болгаш Совет Эвилелинге ниитизи-биле удурланыштыр тургузуп турар чаа-чаа хоойлужудулга актыларын болгаш шиитпирлерни хүлээп ап турар. Чижээ, ССРЭ-ниң конституция чурумунда болгаш хоойлуларында көрдүнгенин ёзугаар чурттаарын болгаш ажылдаарын күзеп турар совет хамаатыларны ылгай көрген «Литва республиканың хамаатызының шынзылгазының дугайында» хоойлуну апрель 5-те хүлээп алган. Шериг албанынче хамаатыларның часкы келдиртиишкинин боттандырар талазы-биле ажыл-чорудулганы республикага соксадыр дугайында Литва ССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган шиитпири «Бүгү-ниити шериг хүлээлгезиниң дугайында» ССРЭ Хоойлузун каржызы-биле үреп хажытканы болур. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Литва ССР-ниң девискээринде СЭКП-ниң өнчүзүн камгалаар талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалынга чөрүштүр ук өнчүнү эжелеп алырынче угланган хоойлу-дүрүмге удур оралдажыышкыннарны республиканың эрге-чагыргазы кылып турар.

Оларның дугайын моондаа ынай санап чугаалап болур, бо хевирлиг хөделиишкиннер-биле моон соңгаар эптежир арга чок апарган. Ындыг хөделиишкиннер чуртта политиктиг болгаш социал-экономиктиг быжыг турум чорукту буурадырынче угланган болгаш ында калбарган демократтыг чорудулгаларга багай салдарны чедирип, совет хамаатыларның эргелерин кызып турар.

Литваның удуртукчу органнары чаңгыс аай улус ажыл-агыйы комплекизиниң болгаш чурттуң хамаатыларының дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын барымдаалап көрбейн, конституцияга удур хөделиишкиннерни уламчылап турда, эвилелдешкен республикалар, моон мурнундаазы ышкаш, боттарының херегелдеринге когарал чедирип, Литваже продукцияны чүге чорудуп турарыл деп айтырыгны олар чөптүг-биле тургузуп турар.

Тургустунуп келген мындыг байдалда бистер дараазында сагындырыгны кылыр ужурга таварыштывыс:

Бир эвес Литва ССР-ниң Дээди Соведи болгаш Министрлер Чөвүлели ийи хонук хуусаада үстүнде айыттынган шиитпирлерни күш чок болдурбас болза, даштыкы рынокка хостуу-биле саарлыр акша-биле сайгартынып турар продукцияны эвилелдешкен республикалардан Литва ССР-же чорудуп бээрин соксадыр дугайында айтыышкын бердинер.

Чүвениң байдалы бо хемчеглерни ажыглап эгелээринге чедире бербес боор деп бодап тур бис, а ол бүрүнү-биле Литва ССР-ниң удуртулгазындан хамааржыр.

Оон-биле кады республикага 1990 чылдың март 10-га чедир турган байдалды катап тургузар шиитпирлерни хүлээп алырын Литва ССР-ниң Дээди Совединден болгаш Министрлер Чөвүлелинден манап турарывысты база катап бадыткап тур бис. Ол чорук айтырыгларның бүгү комплекизин соңгаарладыышкын чок сайгарып эгелээр арганы бээр.

ССРЭ-ниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.
ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. РЫЖКОВ.

ПАРТИЯНЫҢ ХООРАЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Партияның Кызыл хоорай XXVIII конференциязынга СЭКП хоорокомунуң ажылының отчёдун, партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдериниң база эде тургустуушкунну ханыладыр талазы-биле хоорайның партия организациязының сорулгаларының дугайында болгаш хоорайның партия организациязының ревизия комиссиязының отчёт илеткелдерин чугаалашкан.

Илеткелдер талазы-биле санал бээринге ВЛКСМ хоорокомунуң ийиги секретары Игорь Стрелов, «Тыва тудуг» каттыжыышкынында партком секретары Т. А. Воронцова, хооркүүском даргазы Д. Л. Тинмей, № 4 бажың эргелелиниң чанында партия эге организациязының секретары В. А. Никитин, башкылар билии бедидер институтта партия организациязындан делегат К. Б. Салчак, № 48 тудуг эргелелинде бригадир Э. С. Ооржак болгаш өскелер-даа киришкен.

Партияның хоорай конференциязы дүүн СЭКП хоорокомунуң удуртур органнарын соңгуур дугайында айтырыгларны чугаалашкан. СЭКП хоорокомунуң кежигүннеринге альтернативалыг үндезинге 69 кижини соңгаан.

Партияның хоорай конференциязын апрель 18-те 10 шакта уламчылаарын шиитпирлээн.

КВАРТАЛ ПЛАНЫНЫҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

Эът, сүт талазы-биле Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң медээзи (1990 чылдың апрель 1-де, центнер)

Районнар	1	2	3	4
Республика	36000	41646	73400	69346
Бай-Тайга	700	1318	1200	1352
Мөңгүн-Тайга	100	111	50	64
Барыын-Хемчик	2500	2662	3600	4096
Өвүр	1300	1460	600	607
Сүт-Хөл	1900	1756	3000	2896
Чөөн-Хемчик	1700	2153	6200	6703
Улуг-Хем	2900	3587	9000	9205
Таңды	5000	6368	16500	17392
Бии-Хем	3600	2916	13400	7291
Тожу	900	776	700	429
Каа-Хем	3400	3156	9900	8936
Тес-Хем	1300	1616	1200	1307
Эрзин	1400	1636	1050	1212
Кызыл	9000	10305	7000	7856
Кызыл хоорай	300	1926		

Тайылбыр: 1—эът планы. 2 — сатканы, 3—сүт планы, 4 — сатканы.

КЫРГЫЛДА ЭГЕЛЭЭН

«Бай-Тал» совхозта Каң-оол Оспан-Деликке удурткан бригада эрткен ажыл-агый чылында районга тиилекчи болуп, төрүүр 100 өшкүге онааштыр 85 анайны, кыргаан дүгүнден 1 млн. ажыг рубль арыг орулганы алган.

Аренда-биле ажылдап турар 15 коданда ам 4984 өшкү бар, ооң 1553-ү төрүүр. Чайгы, күскү үеде өшкүнүң деңгилдези эки болганындан ам малдың байдалы эки. Бо хүннерде өшкү массалыг төрүп турар. Кара-оол Даржаа, Эрес-оол Сыргыт-оол болгаш өскелерниң-даа коданнарында чымыштыг ажыл адакталган. Анайлар онча-менди доругуп турар.

— Кыштагларда мал чеми, дус четчир. Сугну хүнүң чедирип турар. Төрүүр коданнарда сакманчыларга немей үстүкү класстарның өөреникчилерин база чорутткан. Малчыннарның сеткилсагыжы сергек. Көргүзүглерни эрткен чылдаазындан кудулатпас аргалар бар —деп, совхозтуң кол зоотехниги Маадыр Баавыл чугаалап турар.

Өшкүнү совхозтуң ажылчыннары коданнарга барып, шефтеп кыргып эгелээн. Шагүе манавас. Ангор өшкүнүң хозалган дүгү хараганнарга, сөөскенге, хая-дашка ылдыртынып, дүжүп каар, хөй орулганы чедир албайн баар. Ынчангаш совхозтуң тускай эртемниглери амгы чылыг хүннерни ажыглааш, чазагларже көжериниң бетинде өшкүнү кыргып доозарын шиитпирлээн.

Баштайгы хүннерде Сыргыт-оол Таар-оол биле Калдар-оол Хертектиң коданнарында 564 сергени кыргааш, оон 804 килограмм дүктү алган. Амгы үеде 30 кыргыкчы доктаамал ажылдап турар.

Самдан ХЕРТЕК.

ХОЖУДААШКЫНДАН УШТУНАР

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың септелге-тудуг эргелелиниң коллективи бирги кварталдың түңнелдерин үндүрүп, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны анализтеп чугаалашкан. Эрткен үш айларда 170 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр планын 172,4 муң рубльге чедиргенин Маска-оол Хертектиң удурткан тудугжу бригадазы, Амыр-Сат Ламажыкка баштаткан чазаныглга цеги, Селен Күжүгеттиң ыяш диликчилери таварышкап бергелер турза-даа, бердинген планнарын күүсеткенин мактап демдеглээн.

Мурнуку чылдарда доктаамал эки ажылдап, ат-сураа алгаан 180 ажыг кижиден тургустунган улуг коллективтиң бо удаада хожудаашкынга таварышканының дараазында чижектер, сан-чурагайлар тодаргай бадыткаар. Эң-не чугула кол көргүзүг болур чуртталга болгаш үлетпүр тудугларын тударынга, капитал септелгеге көрдүнген акша-хөреңгини чедир шиңгээдип ап чадашкан. Оон аңгыда чуртталга, үлетпүр болгаш социал тудугларын септээринге планнаан 184 муң рубльден 91 муңну шиңгээткен. Ниитизи-биле 118 муң рубльдиң барааныг продукциязын бүдүрерин дөңгүп-ле 84,6 муң рубльге чедирген.

Хожудаашкынның кол-ла чылдагаанын материалдар-биле багай хандырылгада деп тайылбырлап турары чөптүг. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың тудуг ажылын харыылап турар удуртукчулары ону баш удур тып сөөртүрүнче кичээнгей салбайн, сөөлүнде барып девидеп үнген. Мурнуку чылдарда чойган, хады, шиви ышкаш чымчак материал аймааң Хакасияның Таштып районундан керээ ёзугаар ап турган болза, ам Улуг-Актының Каңгылыг деп черден өл дытты эккеп турары бажыңнарның соңга, хаалгаларын шынарлыг кылырынга шаптыктап турар.

Битумну Минусинскиден үзүктел чок сөөртүр дугуржулга чедип алдынмаан. Шлак-бетон болгаш өске-даа чугула тудуг материалдарын бүдүрүп турар организациялар, тускай кооператив-биле баш удур харылзаа кошкак болган. Материалдар-биле хандырылганың үзүктелиишкининден шеверлекчилерниң ийи бригадазының доктаамал быжыглаттынган тудуглары тодаргай ажыл планы чок. Чамдык тудугжу бригадалар ол-ла чылдагаан-биле участоктарже ыңай-бээр октадыр, ажыл чок хүнзээр таварылгалар база бар.

Комбинаттың ажылчыннары болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылары бо чылын боттарының күжү-биле бирээзинге-ле ийи аал ишти чурттаар 20 бажыңнарны тудар. Аңаа херек материалдарны, машина-балгатты, кранннарны болгаш механизмнерни септелге-тудуг эргелели хандырар. Ында 99, 110, 117, 119 дугаарларлыг 8 аал ишти кирер бажыңнарның тудуглары чоокку үеде дооста бериц болур турбуже, материал чогу-биле саадап турар.

Үе манавас. Эргелелдиң начальниги К. И. Чымаан, тудуг талазы-биле инженери Д. У-Д. Сарыглар хожудаашкындан үнер дээш, боттуг хемчеглерни алыры негеттинип келген.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ОЛ ЧААСКААН БУЛГАНМАС

Ажылын билир, аңаа ынак болгаш бердинген кижилер черле ындыг: артык сөстер агаарже октавас. Куруг чугааның орнунга хөйнү кылырын, ажыктыг үүлени бүдүрерин кызыдар. Кандыг-даа кижи-биле чугаалажып ора, чогум ооң алыс мөзү-бүдүжү, туружу, сөглээн сөзүнге шынчызы, негелделиг кандыгыл дээрзин билип аптар дуржулганы бодумнуң журналист практикам чылдарында чыып, мөөңнеп апкан мен. А Даниил Седеновичиге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур мен? База-ла ынча дээр мен: бүдүштүг кижи-дир, бүзүрелдиг ажылчын-дыр. Оон башка Хандагайтының харылзаа белдириниң коллективи ону район Совединиң улус депутадынга канчап депшиде бээр, ындыг улуг бүзүрелди кайын көргүзер деп.

Ындыг харын. Ону ол кызымак кижи, үлегерлиг чоруу-биле чедип алганы билдингир. Оон допчу намдарын коптарып, кызыра таныштырарга мындыг: Д. С. Ооржак Хандагайты ортумак школазын 1969 чылда дооскан. Ооң соонда Кызылдың № 4 КПТУ-зунга өөренип кирген. Ону электрик-монтёр мергежилдиг доозуп үнген. Оон бээр бо коллективте 18 чыл доктаамал ажылдап турар.

Ам ол ажылын беш салаазы дег билир депсимзе хөөредиг апарбас бе? Чок, ол ону ыяк шиңгээдип алган, ону караан шийип алгаш безин кылып олурар апарган. Чүү ындыг ажылыл ол, ынчаш? Телефон, радио септеп кылыры, чагыг ёзугаар оларны албан черлеринге, организацияларга, хууда чурттаалга бажыңнарынга салыры-дыр. 300 номерлиг АТС-тиң ажылын көөрү, хынаары, септеп-селиири-дир. Ажылы харыысалгалыг кижи-дир дээрзи ыя оон-на илдең ышкажыл. Ындыг болуру-даа чөп. Чүге дээрге коллективтерниң, хуу кижилерниң аразында дүрген харылзажырының чепсээ телефон болганда, районнуң харылзаа белдириниң ажылдакчыларындан негелде ала-чайгаар-ла улгады бээр. Ол негелдени Даниил Седенович бодунга хамаарыштыр чоок хүлээп ап чоруур.

Хандагайты суурнуң чурттакчы чонунуң материалдыг байдалы экижээн тудум, оларның бо социал айтырыгларга хамаарыштыр чагыглар киирер шинээ өзүп турар. Ынчангаш ам ында АТС-ке 500 номерни немей кылыры көрдүнген. Ам монтаж ажылы эгелей берген.

Даниил Седенович Ооржак ам район Совединиң улус депутады апарган. Хандагайтының № 27 соңгулда округунуң соңгукчуларының хөй кезии ол дээш боттарының бадылаашкынын берген. Депутат ажыл талазы-биле ооң дуржулгазы бар. Моон мурнунда чылдарда ол Хандагайты көдээ Совединиң депутады турган. Тывалап чугаалаарга: «Демниг саасkан теве тудуп чиир» дээр ышкажыгай. Ооң бодалы ол үлегер домак-биле дүгжүп турар-дыр.

Шынап-ла, депутат-ла кижи мен дээш, чааскаан хөделген, булганган херээ чүү боор.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ДИПЛОМАНТЫЛАР БОЛГАН

Абакан хоорайга улусчу чогаадылганың РСФСР-де III Бүгү-эвилел фестивалы болуп эрткен. Аңаа Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоназындан 19 танцы коллективтери киришкен. Аңаа бистиң республикавысты ырның болгаш танцының «Улуг-Хем» ансамбли (удуртукчузу Светлана Ооржак) төлээлээн.

Ансамбльдиң 24 кижи составтыг танцы коллективин районнуң Культура бажыңының директору Николай Данзын, танцы тургузукчузу Надежда Барнакова олар удуртуп чораан. Ады-сураа алгаан профессионал коллективтерни безин соонга арттыргаш, Улуг-Хем районндан барган бот-тывынгыр артистер 2-ги черни алган. Бүгү-эвилел фестивалының дипломантызы болган танцы коллективиниң кол өзээ Шагаан-Арыгның № 2 школазының үстүкү класстарының өөреникчилери. Оларның күүсеткени «Байыр чедирилгезиниң танцызы», «Тыва кыстар» деп болгаш өске-даа танцылары жюри кежигүннериниң болгаш Абакан хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң бедик үнелелин алган.

Кодур-оол ОЮН.

РСФСР: Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле депутатка кандидаттар

Семён Кунгаевич БУЯНДЫ

1931 чылда Эрзин районнуң Эрзин суурга төрүттүнген. СЭКП кежигүнү. Дээди эртемниг. Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын ол 1950 чылда Эрзин районнуң Тес кодээ Совединиң күүском даргазының оралакчызындан эгелээн. Ук ажылга ажылдап тургаш, Совет Армияның хүрээлеңинче келдирткен. 1957 чылга чедир Эрзин райкүүскомга янзы-бүрү албан-дужаалдарга ажылдап турган.

1960 чылда Красноярскиниң совет-партия школазын дооскан соонда, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң партия эге организациязының секретарынга соңгуткан, ооң соонда Улуг-Хем районга партия-күрүне контролюнуң даргазынга ажылдаан. 1965 чылда СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга соңгуттурган, 1974 чылдың январьда Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылга министринге томуйлаткан болгаш бо хүннерде — Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылга девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору.

«Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле шаңнаткан, Ленинчи юбилей база «Күш-ажылга шылгарал» медальдарлыг. Өг-бүлелиг, ийи оолдуг, бир кысты кижизиткен.

* * *

Бистиң ниитилеливис политиктиг, экономиктиг, социал база культура талазы-биле революсчу эде тургустуушкунунуң бөдүүн эвес оруунче кирипкен. Ол — улус депутаттарынга, ооң ажыл-чорудулгазынга бедик харыысалганы онаажтырып турар. Улус депутадының мурнунда кончуг нарын сорулгалар туруп турар деп чүвени кончуг эки билип турар мен. Бир эвес соңгукчулар меңээ улус депутадының мандадын бүзүрээр болза, бедик идегелди бадыткаар дээш аңаа бүгү билимни, арга-дуржулгамны бээр мен. Соңгулда мурнунуң программазында дараазында айтырыгларны киирип турар мен. Сорулгаларымның кол угланыышкыннары дараазында чүүлдер-биле илереттинер:

Кодээ ажыл-агыйда шиитпирлеттинери негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес. Аграр айтырыгны чогумчалыг тургуспаан шаанда, Аъш-чем программазын чедиишкинниг күүседири берге. Ол сорулга-биле ниити кодээ ажыл-агыйының, совхозтарның экономиказын улам быжыглаар, саң-хөө, материалдыг курлавырлар айтырыгларын база көөр, кодээ ажыл-агыйының бүдүрүлгелериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар. Кодээде кодээ ажыл-агыйының чиг эдин катап ажылдап кылыр ындыг бааза херек кырында чок боор турар болгай. Немелде материалдыг курлавырлар чокта, аъш-чем-биле эки хандырылга дугайында чугаа чорудары берге. Чугула бо айтырыгга хамаарыштыр бодап чоруур чамдык чүүлдерим мындыг.

Бо сорулгалар социал айтырыглар-биле тудуш холбаалыг. Чуртталга тудугларын, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, школа, эмнелге, харылзаа, хандырылга черлери-биле кады, мал ажылдакчыларының социал хандырылгазын үлетпүр бүдүрүлге ажылдакчыларыны-биле деңнештир көөрүнүң чугулазын билип чоруур мен. Ажылчын кижини хоорайга ажылга хүлээп алгаш, чуртталга шөлү-биле хандырар-дыр, а малчыннарны — чок, 30—40 чыл малчыннааш, пенсияже үнгеш, бажың чок артар чоруктар бар. Оларның амыдырал, медицина, садыг хандырылгазын экижидеринче кичээнгей улуг болур ужурлуг.

Бүгү чүвени чүгле кижиге дээш туржур мен. Программада чуртталга шөлү-биле холбашкан айтырыгны чугулалап турар мен. «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программаның күүселдезин хандырар сорулга-биле, аңаа ажыктыг болгу дег бүгү-ле арга-курлавырларны ажыглаар: күрүне тудуу, аныяктарның чурттаалга комплекизиниң эки тура күш-ажылын, хамаатыларның хууда бажың тудуп алырын деткиир. Ол талазы-биле кооператив шимчээшкинин хөгжүдер, бүдүрүлгелер болгаш совхозтар чугула бо айтырыгга сонуургалдыг боор, идепкейлиг киржир ужурлуг. Ол сорулга-биле тудуг индустриязының баазазын хөгжүдер база тудуг материалдары-биле хандырылга айтырыгларын шиитпирлээри чугула.

Чурттакчы чоннуң хереглелдиң чугула бараанныры-биле хандырарын экижидеринче угланган чүүлдер дээш туржур апаар мен. Чоннуң, ылаңгыя дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, назылап кырааннарның амыдырал хандырылга ачы-дуза чедирилгезинге негелдезин оларның чурттап турар черлеринге барып чедирерин улам калбартыр. Пенсия хандырылгазын экижидериниң хемчеглерин алыр, чурттакчы чоннуң кадыының камгалалы-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлежиринге үлүүм кирер ужурлуг, медицина албан черлериниң материалдыг баазазын быжыглаар, оларны чаа дериг-херекселдер-биле хандырар дээш туржур.

Херээжен чоннуң ажыл, амыдыралының байдалдарын экижидеринче угланган хемчеглерже чогуур кичээнгейни угландырарын чугулалап турар мен. Ие-чаштың камгалалы-биле холбашкан чүүлдерле чогумчалыг шиитпир негеттинип турар айтырыглар бар. Өг-бүле, ооң мурнунда тургустунуп турар айтырыгларны кичээнгейге алыр апаар, өг-бүлени быжыглаар, уруг-дарыг кижизидилгези дээш харыысалганы бедидери дээн чижектиг чүүлдер өлче кирип турар. Ол сорулга-биле республикада «Өг-бүле» деп программа ажылдаттынып турар.

Бойдустуң курлавырларын чөптүг ажыглаар, долгандыр турар хүрээлелди камгалаар, байыдар дээш туржур, бойдустуң үнүштерин, дириг амытаннарын, аң-мениң камгалаар херекке үлүүм дорт киириштирер сорулгалыг мен. Суг болгаш агаар бассейнинин кадагалалынга хамаарыштыр туружум база ындыг.

Бир эвес депутат апаар болзумза, хоорай автотранспортунуң пассажирлер аргыштырылгазын экижидер айтырыгның чогумчалыг шиитпирлеттингенн турары дээш ажылдаар апаар мен. Кудумчуларның чаагайжыдылгазы, ногаанчыдылгазы, тудуу дээн айтырыглар база аңаа хамааржыр. Бо айтырыг районнарга база ынчаар шиитпирлеттинер.

Соңгукчуларның дузазы, арга-сүмези, аныяктарның кижизидилгези, оларны ажылга киирер, ажылдаар черлер-биле хандырар айтырыгларны шиитпирлээринге идиг болур боор деп бодап чоруур мен. Аныяктарның амыдыралга ажыктыг чүүлдерин, эгелээшкиннерин деткиир.

Националдар аразында харылзааларны улам быжыктырар, оларны чоокшулаштырар дээш интернационалчы, патриотчу кижизидилгеже улуг кичээнгейни угландырарын хамааты хүлээлгем деп санап турар мен. Хей-ниитиниң корум-чурумунуң хажыдыышкыннары, кем-херек үүлгедиглери көвүдеп турда, мерелдиг кижи бүрүзү ооң кыдыынга хайгааракчы боор артпас ужурлуг.

Республиканың амыдырал ачы-дуза чедирилгезин харылап турар кижи болганымда, ол адырның хөгжүлдези дээш база туржур мен.

Республиканың экономиказы-биле холбашкан айтырыгларга база дорт киржир мен. Коллективтерде бар курлавырларын чөп ажыглаза деп бодал бар, чидириглер, оорлап самчыгдаар чоруктар-биле демиселди күштелдирбишаан, бүдүрүлгелериниң каражалыг болурун ажып эртери чугула.

Программаны кысказы таныштырарга мындыг. Ону амыдыралга боттандырары амыр эвес херек дээрзин билип турар мен. Соңгукчулар мени улус депутады кылдыр соңгуп алыр болза, ооң күүселдези дээш ажылдаар мен.

Алдын-оол Кангаевич КАНЗАЙ

А. К. Канзай 1939 чылда Эрзин районнуң Мөрен суурга арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген, тыва националдыг. 1961 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, дээди эртемниг.

А. К. Канзай ортумак школа база Кызылдың башкы институдун дооскан соонда, Эрзин районнуң Бай-Даг ортумак школазынга башкылап болгаш директорлап ажылдап турган. 1961 чылдан 1964 чылга чедир Совет Армияның хүрээлеңинге шериг албанын эрттирген.

Шеригден халашкаш, Тес-Хем районнуң Ак-Эрик сес чыл школазынга директорлаан. 1964 чылда ону БАЛКЭ Тыва обкомунга ажылдаары-биле шилчиткен. Аңаа янзы-бүрү албан-дужаалдарга: инструкторлап, килдис эргелекчизиниң оралакчызынга, комсомол органнарының килдис эргелекчизинге обком секретарынга база ийиги секретарынга ажылдаан. 1970 чылда партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле дооскан.

1972-1975 чылдарда СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының аспирантуразынга өөренип турган болгаш национал айтырыг талазы-биле диссертацияны камгалаан, төөгү эртемнериниң кандидады.

1975-1978 чылдарда партия обкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, ол-ла килдистиң эргелекчизи турган. 1987 чылдан амгы үеге чедир СЭКП обкомунуң секретары.

А. К. Канзай Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бешки, алдыгы чыыштарының депутадынга, СЭКП обкомунуң кежигүнүнге соңгуткан. Ол медальдар-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Өг-бүлелиг. Уруу биле оглу — студентилер.

* * *

Мээң программам партияның Тыва область организациязының соңгулда мурнунуң политиктиг платформазынга дөзээ-биле үндезилеттинген, ук платформаны СЭКП обкомунуң IV пленуму чүүлдүг деп көрген болгай.

Соңгукчулар мурнунга аажок улуг харыысалгалыымны ханызы-биле медереп билбишаан, эде тургустуушкунунуң сорулгаларын боттандырарынга, демократчыдылганы болгаш ажык-чарлыг чорукту хөгжүдеринге, улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргелерин хандырарынга Советтерни дамчыштыр СЭКП-ниң область комитединиң угланыышкынын боттандырып чорударынга бүгү күжүмнү, билиглеримни болгаш дуржулгамны үндүрер мен.

Республика мурнунда туруп турар социал-экономика база культура талазы-биле сорулгаларны шиитпирлээринге партия организацияларының ат-алдарын, ролюн болгаш ужур-дузазын бедидер дээш бүгү чүүлдерни кылыр мен. Идеология болгаш кижизидилге ажылын эде тургузарынга, ооң үре-түңнелдиин бедидеринге күжүмнү мооң даа соңгаар мөөңнеп ажылдаарым билдингир.

Практиктиг ажылымга доктаамал кичээнгейни республиканың ажылчы чоннуң амыдырал байдалдарын экижидеринче, оларның культура база угаан-бодал талазы-биле негелделиг хереглелдерин хандырарынче углаар мен.

РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуттурар болзумза, хамыктың мурнунда Россия Федерациязының дээди хоойлужудулга органнарының мурнунга дараазында айтырыгларны тургузар апаар мен: улус өөредилгезин, эртемни, культураны база кадык камгалалын мурнады хөгжүдериниң күрүне программазын хүлээп алыры; дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, назылап кырааннарның база инвалидтерниң, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерниң, өскүс база чартык өскүс уругларның амыдыраарынга орулгазы четпес хамаатыларның социал камгалалдыг болурунуң талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры.

Республиканың улус өөредилгезиниң, эртеминиң болгаш культуразының хөгжүлдезиниң перспективтиг чаңгыс аай концепциязын ажылдап кылырынга өске улус депутаттары база тускай эртемниглер-биле кады киржир мен.

Аныяктарны кижизидер ажылды көскүзү-биле күштелдиреринин, оларның чурттап, амыдырап турар байдалдарын экижидерин, оларны ажылга хүлээп алырының айтырыгларын херек кырында шиитпирлээрин чедип алыр дээш чүткүлдүг ажылдаар апаар мен. Дараазында хемчеглерге шуут дорт киржир мен: дээди өөредилге черлеринче оолдар, кыстарны өөредип чорударының системазын ажылдап кылырынга; олар чедимчелиг өөренип база өөредилге черин ыяап дооскан турзун дээш дузалаарынга; ооң соонда — оларны ажылга хүлээп алыры магадылалдыг болурунга; аныяк кадрларның ажылга өзүп мандып, депшээн турарынга.

Республиканың улус ажыл-агыйының негелде-хереглелдерин база аныяктарның күзелдерин барымдаалап көрүп тургаш, профтехөөредилге системазынга ажылчын кадрлар белеткээриниң хевирлеринге чамдык өскерилгелерни киирер талазы-биле айтырыгны өөренип шинчилээрин организастаар сорулгалыг мен.

Республикага эртем ажылдакчыларын белеткээр талазы-биле бүгү талалыг ханы бодаттынган программаны ажылдап кылыр дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединге саналды кииргеш, бо айтырыг талазы-биле министерстволарның болгаш ведомстволарның, организацияларның болгаш албан черлериниң ажылын дүүштүрерин холга ап ажылдаар мен. Өске улус депутаттары-биле кады улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының специалистериниң, эртем, чогаадыкчы, уран чүүл болгаш техниктиг интеллигенциянын, чаа ёзунуң чидиг бодал-көрүштүг кижилерниң күженишкиннерин каттыштырып, республиканың социал-экономиктиг болгаш культура талазы-биле сорулгаларын шиитпирлээринге оларны хаара тударын планнап турар мен.

Соңгуттурар болзумза, келир үедеги депутат ажыл-чорудулгамга улуг кичээнгей партияның национал политиказын амыдыралга боттандырарынче, улустарның найыралын быжыглаарынче, националдар аразының харылзааларын бүгү талалыг чогумчударынче, ажылчы чоннуң интернационалчы кижизидилгезин күштелдиреринче угланыр апаар. Аңгы-аңгы нацияларның кижилериниң аразында харылзажылгаларның культуразын бедидериниң, оларның аразында харылзаалар идегежилге-бүзүрелге, бот-боттарын үндүлежиринге база бот-боттарынга дузалажырынга үндезилениип хөгжээн турарының оруктарын болгаш аргаларын дилеп тывар дээш ажылдаар мен. Угаан-бодал делегейиниң талазы-биле депшилгелиг чаа чүүлдерниң хөгжүүрүн бүгү талалыг деткип, ылангыя кижиниң амыдыралын байыдып, өзүп орар салгалды кижизидеринге чоннуң эң эки чаңчылдарынга база ёзулалдарынга даянган байдалдарны тургузуп турар чорудулгаларже кичээнгейни угландырар мен.

Республикага кем-херек үүлгедир база хоойлу-дүрүм хажыдар чоруктуң үнүп турар чылдагааннарын болгаш байдалдарын ханызы-биле өөренип көөрүн ам-даа идепкейлиг уламчылаар, ындыг шинчилелдерге даянгаш, эртемге үндезилээн сүмелерни база саналдарны ажылдап кылырынга киржирин бодап турар мен.

Сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаар дээш, бюрократизмниң болгаш социал чөптүг эвес чоруктуң кандыг-даа илерээшкиннеринге удур чүткүлдүг демисежир, хөй-ниитиниң саналын-оналын кезээде барымдаалап көөр, соңгукчуларның чагыгларын күүседирин чедип алыр дээш ажылдаар мен.

Михаил Ким-оолович КУУЛАР

Михаил Ким-оолович Куулар 1950 чылдың октябрь 30-де Тожу районнуң Адыр-Кежигге колхозчу өг-бүлеге төрүттүнген. СЭКП кежигүнү, өг-бүлелиг, ийи уруглуг.

1968 чылда Азас ортумак школазын дооскаш, күш-ажылчы намдарын Чадаана хоорайга эгелээн.

1972 чылда Кызылдың политехниктиг техникумун дооскан соонда, «Красноярск электри кодээ тудуг» трестиң механизастаттынган колонназының мастеринге ажылдаан.

1973 чылда ону Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунуң комсомол организациязының секретары кылдыр шилчиткен.

1979 чылда Новосибирскиниң В. В. Куйбышев аттыг инженер-тудуг институдунуң архитектура факультедин дооскан. Ону дооскаш, «Тыва хамааты төлевилел» институттуң кол архитектору болуп ажылдап турган. 1981 чылда Кызыл хоорайның кол архитекторунга томуйлаткаш, ол албан-дужаалында бо хүннерге чедир ажылдап турар.

1989 чылда Новосибирскиде партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле дооскан.

М. К. Куулар Кызыл хоорай Совединиң 18, 19, 20 чыыштарының депутады турган. ССРЭ-ниң Архитекторлар эвилелиниң кежигүнү. Тыва АССР-ниң улус депутады.

Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунуң коллективинден депшиттирген.

* * *

Бир эвес меңээ РСФСР-ниң улус депутадының мандадын бүзүрээр болза, Россияның Дээди Совединиң сайгарып турары хөй айтырыгларны шиитпирлээринге идепкейлиг киржип, принципиалдыг хамаарылгалыг болур мен. Чурттуң болгаш бистиң республиканың эрге-ажыктары дээш демисежир мен.

Социализмниң чаартылгазында демократчыдылганың ужур-утказы бедээн үеде, амгы байдалда демократчыдылганың оруктарын болгаш үндезиннерин хынамчалыг сайгарып, өөренип көөрү чугула.

Бюрократизмни шиитпирлиг ажып эртери, ооң экономиктиг дазылдарын узуткаары дээш мен. Ол бүгүнү боттандырарда эргелеп башкарылганың структураларының организастыг эде тургустунуушкунун чорудары, эргелеп башкарылга шиитпирлерин ажылдап кылыр адырже калбак ажык-чарны, альтернативтиг болур чорукту киирери, ажыл-агыйжы ажыл чорудулгазынга дорт айтыышкыннарның ролюн шиитпирлии-биле кызыгаарлап, оларны салдар чедирилгезиниң экономиктиг методтары-биле солуурун чедип алыры чугула. Аппараттың байдалын ооң ажыл-чорудулгазының херек кырында түңнелдеринден хамаарылгалыг болурун тургузар.

Бүдүрүлгелерни күрүне аппарадының хамаарылгазындан хостаар. Бистиң ниитилелдиң моон соңгаар-гы сайзыралынга хамаарышкан хоойлужудулга актыларын хүлээп алыры чугула. Ол бүгү экономиктиг хоойлуларны ажыглаарынга, план экономиказындан рынок экономиказынче шилчииринге ужур-утказыг болур. Рынок үстүүртен айтыышкыннарның аайы-биле эвес, а чүгле аңаа дүүшкек дүрүмнери-биле сайзыраар ужурлуг.

Мен чуртта, республикада корум-чурумну бажыглаарының талазы-биле радикалдыг хемчеглер дээш мен. Организастыг кем-херек үүлгедиишкиннери, коррупция, социалистиг өнчү-хөреңгини оорлаар чорук, хээлиледиишкин болгаш ажыт экономиказы-биле чаныш-сыныш чок демиселди чорудар мен. Кем-херек-биле демиселдиң дээштиг аргаларын, чаа методтарын дилээр херек. Ажыт экономика-биле демисел чорудуп турар ажылдакчыларның материалдыг эргеажыын бедидер, милиция органнарының материалдыг хандырылгазын, техниктиг дерилгезин көскүзү-биле экижидер херек. Чүгле чер-чер Советтеринге чагыртыр болгаш чүгле ниитилелдиң корум-чурумун камгалаар иштики херектер килдистерин тургузары чугула.

Кем-херек-биле демиселди күштелдирериниң талазы-биле бүгү хемчеглер хамаатыларның айыыл чок чоруунче, эргелерин камгалаарынче угланган болур ужурлуг.

Чурттаар шөл программазын шиитпирлээринге хамаатыларның хуу акша-хөреңгизин киириштирер, күрүне квартираларының болгаш бажыңнарының садыглаашкынын организастаар, ооң кирген хөреңгини социал хандырылгага угланыышкынныг объектилерин болгаш оран-бажың тудуунче киирер, күрүне бажыңнарында чурттап турар хамаатыларга хуу бажың тудуп алырын чөпшээрээр, оларга чээлини бээр, аныяктарның болгаш оларның организацияларының күжү-биле оран-бажың болгаш культура хандырылгазы тудугларын тударының талазы-биле эрге-хоойлу магадылалын тургузар. Маңаа бүдүрүлгелерниң хөреңгизин, чээлилерни бээр.

Социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле көрүжүм мындыг. Областарның, крайларның, автономнуг республикаларның бот-эргелеп башкарылганың, бот-орулга-чарылганың шилчилгезин боттандырары эргежок чугула.

Бистиң республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин өөренип көрбүшаан, чоокку чылдарда регионалдыг бот-орулга-чарылгаже шилчииринң талазы-биле республикага экономиктиг байдалды тургузары чугула. Республиканың экономиказы чиг эт белеткекчизинден бедик шынарлыг болгаш маргыжыгга киржип болур шинектиг чоннуң хереглел бараанын бүдүреринче эде углаар херек.

Алдынның, кобальтының, даг-дүгүнүң, хөмүр-даштың, элуктуң тывыжын (күрүне чагыындан аңгыда) республиканың шыңгыы контролюнга алыр. Ол бүгү Тываның экономиказын быжыглаарынче, чоннуң хереглел бараанын бүдүреринче угланган болур ужурлуг.

Республика бөгүн безин валютаны ажылдап ап болур. Ону амгы үениң дериг-херекселдерин, бүдүрүлгелерге, школаларга, эмнелгелерге компьютерлерни садып алырынга ажыглап болур.

Тожу, Эрзин, Тес-Хем районнарга даштыкы туризмни, теве кежинден, дүгүнден, сыын мыйызындан кылган кылыгларның белеткелин организастап болур. Бии-Хем, Каа-Хем, Тожу, Кызыл районнарга ивилер өстүрүлгезин организастап болур. Чербиге чыжыргана болбаазырадыр цехти ажыткаш, аңаа чыжыргана үзүн бүдүрер. Чурттакчы чоннуң хереглелдерин хандырбайн турар, социал адырның бирги чергелиг сорулгаларындан чоннуң хөреңгизин хоорул турар чаа бүдүрүлге тудуушкунун кызыгаарлаарының талазы-биле бүгү күжүмнү үндүрер мен. Оон хосталган акша-хөреңгини оран-бажың, кадык камгалал, культура, дыл, күш-культура болгаш спорттуң талазы-биле комплекстиг программаларының боттаныышкынынче угландырары чугула.

Аъш-чем программазын күүседиринге ажыл-агыйны чорударының янзы-бүрү хевирлери, аренда, керээ, кооперация, тараачын ажыл-агый кончуг дузалаар. Ол бүгүнү хөгжүдерин чедип алыр мен.

Ие болгаш чаш кижини камгалаар хоойлуну хүлээп алыры дээш мен. Аңаа божуур бетинин болгаш божаан соолунуң шөлээзин 140 хүн чедир узадыры, үш чылга чедир төлевирлиг, аңаа каттыштыр үш чыл чедир төлевир чок шөлээни алыры көрдүнген турар ужурлуг.

Чежемейниң-даа берге болза, пенсионерлерниң, шыдалы кошкак болгаш хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерниң, бот иелерниң, аныяк өг-бүлелерниң амыдыралының деңнелин бедидери чугула.

ТЫВА-ХАКАСИЯ

Тыва АССР биле Хакас Автономнуг областың 1990 чылдың I кварталында социалистиг чарыжының түңнелдери

	Тыва АССР		Хакас АО	
	план күүселдези	1989 чыл-биле 1990 чылды деңнээрге хуу-биле	план күүселдези	1989 чыл-биле 1990 чылды деңнээрге хуу-биле
Үлетпүр				
Керээлиг хүлээлгелерниң күүселдези	95.9	х	99.6	х
Үлетпүр продукциязының хемчээли	х	96.3	х	99.2
Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү	х	95.5	х	99.3
Кодээ ажыл-агый продуктуларын күрүнеге садары				
Мал болгаш куш	115.7	107.0	111.6	107.4
Сүт	94.5	91.4	106.3	101.3
Дагаа чуургазы	121.5	131.9	110.5	110.0
Тудуг х)				
Капитал салыышкыннары	13.0	83.7	18.0	91.3
Тудуг-монтаж ажылдары	14.1	85.7	17.6	88.0
Кол фондуларны ажыглалга кииргени	5.4	63.2	6.5	94.4
Чуртталга тудуун ажыглалга кииргени	7.4	54.7	12.1	56.3
Транспорт				
Ниити ажыглалдың транспорттуң чүък сөөртүлгези	96.3	95.2	100.0	93.8
Садыг				
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы: Ниити хемчээли	104.8	116.9	105.1	109.6
Өртектиг ачы-дуза				
Чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгези	101.4	105.6	104.3	109.9

х) чыл планының күүселдезиниң хуузу

СТАТИСТИКАНЫҢ РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИ

АЛГЫ-КЕШ, БЫШКАК—АЖЫГЛААЛДА

Кызылдың эът комбинадының коллективи бо чылдың баштайгы кварталында багай эвес ажылдаан. Тус-тус цехтерге ажыл-ишти эки организастааныының түңнели көскү түңнелдерлиг болурунга чедирген. Бирги кварталда комбинаттың эът бүдүрер планы 1230 тонна турган. Херек кырында ону планда көрдүнгенинден 91 тонна ажыр күүсеткен. Колбаса бүдүрериниң планы 325 тонна турган болза, ону база-ла ажырган: пландан 13 тонна хөйнү садыг организацияларынче чоруткан. Чартык фабрикаттар болгаш үс бүдүрериниң планныг даалгаларын база-ла ажыр-ажыр боттандыргылаан.

Ниитизи-биле эрткен бирги кварталда эът комбинады улустуң хереглел бараанын 3070 муң рубльге бүдүрген. Ол дээрге планнап турганындан 110 муң рубль хөй болуп турар.

Бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын — экономиканың бо чаа санаашкыннары бүдүрүлгени эде тургузар, ооң мурнунда аңаа ажыглаттынмайн турган курлавырларны ажыглаар, оон орулга киирип алыр сорулгаларны чайгаарла тургуза берген. Ынчангаш коллектив саван бүдүрер ажылче кирген. Хөй саваңны бүдүргеш, ооң баштайгы партиязын малчыннарже чоруткан.

Мурнуку чылдарда комбинат алгы-даа, бышкак-даа ажыглавайн турган. Ам хөй кежин эттеп кылгаш, оон чолдак тоннар даарааш, оларны боттарының ажылчыннарынга садып эгелээн. Ооң бүдүрүлгези чоорту көвүдээр. Ооң соонда оларны хоорайның болгаш кодээ черлерниң чурттакчыларынга садып турар апаар.

Ам комбинатта алгы кооперативиниң цегин ажыткан. Ында ийи кижи ажылдап турар. Олар аңаа алгыларны, аъттар бышкактарын эттээш, оларны Довурзак аттыг ательеге дужаап турар. Олар бодунуң ээлчээзинде кыжын кедер эр салыкчыгаштарны даарап берип турар. Мооң мурнунда хөй-хөй чылдарда бок төгер черже октаттына бээр бышкактар ам бүдүрүлгеге орулганы ынчаар киирип эгелээн.

Александра КОНГАР.
Кызылдың эът комбинадының улуг экономизи.

Чагаа парлаттынмаза-даа

КАТАП ШИИТПИРНИ ҮНДҮРГЕН

Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң хойжулары Доржу биле Билчимаа Монгуштар 30 ажыг чыл дургузунда кадарчылап келген. Уруг-дарыы хөй, он ажыг. Ынчалза-даа дирекция мынчага чедир оларга суурда бажың бербээн, үргүлчү-ле мегелеп келген дээр дугайында уругларының бирээзи редакцияже чагаа-хомудал бижээн.

Чагааның хоолгазын директор В. Р. Шаймайерже редакция чоруткаш, малчын өг-бүлеге дузалаарын дилээн. Ынчалза-даа ону 1989 чылдың декабрь 7-де чоруткан турзувусса-даа, мынчага чедир харыылаваан. Оон соонда ук чагааның база бир хоолгазын Бии-Хем райкүүскомунуң даргазы Т. Х. Монгушче чоруткан бис. Олла чагаада «Өөк» совхозтуң малчыннары ай санында шалынын боттары барып, суурже киргеш ап турар дугайын хомудаан.

Улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазы Т. Х. Монгуштуң ат салганы харыы биске келген. Ол ёзугаар алырга, сөөлгү ийи ай дургузунда малчыннарның шалынын кассир тускай машиналыг үлеп чоруп турар апарган. Совхоз төвүнге бир бажыңны Маадыр ие Билчимаа Сарыгларовна Монгушка берген турган. Ынчалза-даа ону А. И. Калягин деп кижи кандыг-даа чөпшээрел чокка ээлеп олуруп алган турда, районнуң улус судуң дамчыштыр ол кижини март 2-ге чедир үндүргеш, Б. С. Монгушка бээр деп профком катап шиитпирни үндүрген. Ол ышкаш совхозтуң планын ёзугаар ук малчын өг-бүлениң кыштаанга бо чылын электри чырыын киирер.

РЕДАКЦИЯДАН: СЭКП Бии-Хем райкому биле райкүүскомнуң адынче чоруткаывыс ам-даа 3 чагаа бар. Оларның бирээзи — Ленинка суурнуң бөлүк чурттакчыларының дилээи «Шын» солунга парлаан. Ында ук суур ээнзирээн, ол чоок-кавы черлерни ажыглавайн турар дээр дугайын чурттакчылар бижээн. Ол ышкаш «Өөк» совхозтуң Тарлаг салбырының эргелекчизиниң ажылының стилинде болгаш методунда улуг четпестер бар дугайында авторнуң чагаазын база партия райкомунче чоруткан бис. Ол дугайын телефон-биле база сагыындыргылаан бис.

«Ээрбек» совхозта бир кыштаг өрттенген, ол талазы-биле буруулуг кижини хемчег албаан дугайында чагааның бир хоолгазын райкүүскомче, ийи дугаарын совхоз директорунче чоруткан турган. Оон бээр элээн үр үе эрткен, а харыы чок. «Шын» солун болза, СЭКП обкомунуң, республиканың Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы. Шүгүмчүлелдиг чагаалар-биле ажылдаар дугайында редакцияның илеткели СЭКП обкомунуң секретариадынга база дыңнааш, ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Ол документ партия райкомунда шуптузунда бар.

Ынчангаш Бии-Хем районнуң удуртур органнарындан ол 3 чагаага харыыны база манап тур бис.

Улуг-хүн
көзенээ

ЧАА НОМ

Ол зонада кызыгаар чок, «тур!» деп кааң демдек-даа чок. Ынчалза-даа ынакшылдың болгаш көөр хөөн чок чоруктуң, ак, кара сагыштарның, шын биле мегениң аразында ол туруп турар. Ындыг байдалга таварышкан аныяк кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң дугайында Евгений Антуфьев бодунуң күсели-биле үндүрүп алганы «Айыылдыг зона» деп шүлүк номунда бижип турар.

Автор чиңге демир артында ниитилелден аңгыланган ол муңгаштаныгны поэтиктиг арга-биле чуруп көргүзүп турар.

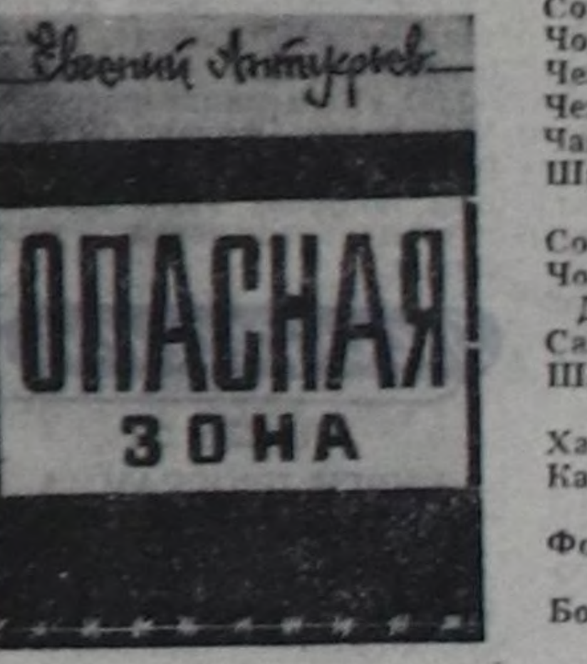

Бистиңиде бир-ле дугаар бодунуң акшазы-биле ном парладып алган Евгений Антуфьевтиң чыындызын ном садыгларындан, «Союзпечать» киоскилеринден садып ап болур. Шүлүкчүнүң чамдык чогаалдарының очулгазын силерге бараалгаттывыс.

ХӨЛЕГЕ

Хөлчок чоргаар эрткен өйнүң
Хөлегези ханада арты.
Сактыышкыны кагбайн шилип,
Дүннү өттүр сөглеп келир.
Дүпте болган чүү-даа бол,
Сагыштарга чевле өлбес.

ЧОДУРАА

Соңгам каастаан
Чодурааны кезип кагды.
Чеже чылда улус чурттаан?
Чеже хинчек өрттенгенил?
Чавыт бажың ооргаларын
Шаалааш хеми алгаш барган.
Соок оңну өттүр тепкен
Чодураалар чечектелген

ДҮНЕ ГОСТИНИЦАГА

Салааларың истери дег,
Шагда келген сагыжы-даа мында арткан.
Хана дургаар саарылган
Кандыг кижи бижип кааны чогаалдарыл?
Фонарь чыры ындыг сүрлүг
Боттарыңар ону билип албас силер...

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга

«АКАДЕМИК» СЕВЕН

Партияның, күш-ажылдың болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, дайынчы эжим, подполковник Семён Хунаевич Севен чораан болза бо чылын 80 хар ажа берген турар ийик. Ооң дугайын номчукчуга кысказы-биле чугаалаксадым.

Ол 20 чылдарны сөөлзүреди Чөөн-Хемчик кожуунунуң чагыргазынга чарылгалап-элчилеп ажылдап турда, «Бо «куштуг бижикти» дүн-хүн дивейин, Кызылда чазак черинге чедирер ужурлуг сен!» деп, кожууннуң аңгы төлээзи чыпшыр дужаагаш, Севенниң холунга тудускаш, «Ам дораан аъттан!» деп албалаан.

«Куштуг бижикти» чүгле эрниң эжер-эрези, үйгу-дыжын, доңар ээлин, аштаар хырнын, могап-шылаарын билбес, чыдын чок кашпагай, шавыңгыр кижи бичии-даа саадал чокка чедирер деп негелдени ол дыңнаан. Ол онза харыысалгалыг чүгула даалганы күүседир шилиишкин ам аңаа онаашканы ол.

Январьның «тос-тостуг» чыккылама соогу, долгандыр ыяш-даш шупту ак хыраа, куу шаң! Чазактың чаплыы-биле маргыжар, чорууур ужур бар эвес. Албаның бижиин Севен холунга тура сал-ла, хаваанга устүрүп тейлеп каапкаш, шыйдай-дектей хойлапкан.

Кожуунну шокар өртээлинден эң-не шыырак, коңгүр кашпагай аътты шилип мунупкаш, улаачы-биле «Кызыл кайда сен!» дээш, Бора-Хөл ховузун өрү аъттарының кара маңы-биле эстедип орган.

Та чеже өртээл (оларның аразы 30—40 км хире хемчээлдиг) эрткен, чеже аът, улаачы солаан. Өртээлдерге чоокшулап кел чыда, «Куштуг бижик!» Шымданар-тектенер!» деп кускуннаарга, өртээлдерниң даамалдары үне халышкаш доораан. Севенниң изиг-соок чеми-биле чемгерер...

Чаактарының баштары, сегели үжээш, сугланып оюлгаш, карарты балыглай бергилээн. Сыгыр-даң бажында Кызылга шаап кирип кел-ле, «куштуг бижиин» чазактың бижээчизинге менди-чаагайы-биле хүлээдип берген.

Кызылга келгеш, шериг оолдарның чаражын, чаптанчыын, омак-хөглүүн, арыг-силиин магадаан. «Мээн хуу-салымым база боларныы дег болган болза аар!» деп алааргап, «кожуун даргаларының кулаан амыратпайн тургаш, ыяап-ла Араттың Аъттыг Шериинин албанынга баар мен!» дээш, аашкынар чыгыы турганын катап-катап мендэ сактып чугаалап чораанын утпаан мен.

Севенниң ол күзели 1929 чылда боттанган. ТАР-ның иштики политиктиг байдалы ол үеде дыка дүшкүүрлениип, дүвүреди турган. Оппортунистиг барыын идегеттерге күткүткен Хемчик феодалдары, ак дээрбечи Куулар Мартаазынга баштаткаш, 1930 чылдың чазынында Тывага феодалдыг ээзү тургузуун катап эгидер дээш Тываның улусчу революциязының чаалап алышкыннарынга кыжанып, боочепсектиг контрреволюстуг тура халышкынны үндүрген.

ТАРН-ның башталгазы-биле, Совет Эвилелиниң дузаламчызынга даянгаш, контрреволюстуг үймээнни чылча шаапкан. Ол ханныг сегиржип алышкынга Семён Хунаевич кызыл шериг эштери-биле кады Хемчик феодалдарының конрреволюстуг тура халышкынның базарынга эрес-дидим киришкен болгаш үймээчилерни чылча шапканы анаа дайынчы Севенниң эң баштайгы дайынчы шылгалдазы болган.

АРШ-ка биче дарга тургаш, 1931 чылда Севен КУТВ-ка өөрениири-биле Москваже хапкан. Эге билиг чок, орус дылды багай билир кижиге дээди өөредилге чериниң программазы берге болзажок, кызымак чүткүлдүү-биле ол эки өөредилгелиглерниң санынга турган. Шериг албаны ооң ал-сагыжындан ыравас, орта сундулуг турганы-биле ол Кызыл Армияның ортумак артиллерия школазын чедиишкиниг дооскан.

1933—1940 чылдарда Севен АРШ-тың артиллерия взводунга командирлеп, дыка хөвей мергежилдиг тыва артиллеристерни белеткээн болгаш аъттыг полктуң нам комитединиң бюрозунуң бир идепкейлиг кежигүнү дир-тип, партийжи мөөү-шынарлыын херек кырынга көргүскен-даа.

1940 чылдарда улуг лейтенант Севен эки майор Монгуш Сувак биле Совет Армияның М. В. Фрунзе аттыг академиязынга өөренип кирипкен. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Ол хүй фрунзечилер Каунас чоогунга дайынчы өөредилгеге киржип турган. Дээди Кол Командылакчының дужаалын ёзугаар олар Каунастың болгаш Москваның камгалалынга эрестиг киришкеннер.

Шериг академиязын чедиишкиниг дооскаш, төрээн Тывазынга чанып келгеннер. 1942—1946 чылдарда Семён Хунаевич АРШ-тың аъттыг полугунуң командири турган. Ооң соонда партияның даалгазы-биле партия райкомнарының секретары болгаш бирги секретарынга, колхоз даргалап, Советтиг Тывага хайныгып турган социалистиг чаартылганың херээнге бүгү күжүн берип, мурнуку одуругга чоруп келгенин чон билир.

Кажан Семён Хунаевич АРШ-тың аъттыг полугунуң командири турда, ук полктуң комиссары, сөөлзүредир полк командириниң политика талазы-биле оралакчызы Севен-биле кады ажылдап, сагыш-сеткиливис болгаш чүткүлүвүс чаңгыс, дыка таарышып, сүме-чөвүлелдиг ажылдап турганывысты бо-ла сактып келир мен.

1934 чылдан эгелээш АРШ-тың аъттыг полугунуң командиринге элээн каш эштер ажылдап турган. Кижилерниң аажы-чаңы, ажылының арга-стили аңгы-аңгы болуру черле билдингир. Ынчалзажок подполковник Семён Хунаевичини онзалап демдеглексей-дир мен. Ажылынга чүткүлдүг, салган сорулгазын ыяап-ла күүседип алгаш амыраар, чаагай чаңчылдыг кижи. Ол кажан-даа билииргевес, көөргеттинмес, улуургавас. Ёзулуг-ла биче сеткилге каастаткан кижи.

Офицер-даа, солдат-даа кижилер Севенге бир демей: аштаар хырыныг, удуур уйгулуг, дыштаныр болгаш ойнап хөглээр, албан-хүлээлге талазы-биле өрү депшиир, шаңнал-макталды алыр эргелиг. Эрге-дужаалды улуг-даа болза, Семён Хунаевич шериг албанныгларны улуг-биче дужаалдыг, билиглиг, азы билии чавыс, бо офицер, ол анаа дайынчы деп кажан-даа ылгай көрбес, шуптузу аңаа эш, ооң өннүү.

Анаа дайынчылар-биле Севен ижин кара чокка чугаалажыр, оларның кадыкшылын, төрелдериниң канчаар чурттап турарын бо-ла сонуургап орар. Боду дыка чазык-чаагай болгаш ээлдек аажылыг, чөпшүл, кижилерге долузу-биле бүзүреп шынзыгар, кижи бүрүзү тележиг салым-чолдуг болзун деп күзээр, ак сеткилдиг кижи.

Семён Хунаевич кадайы Раиса Романовна-биле 5 уругну төлептиг салгал кылдыр кижизиткен. Уругларының ийизи дээди эртемниг, боттарының тускай эртеми-биле ажылдап чоруурлар.

Семён Хунаевич ур чылдарда чөп-түңнелдиг ажылдааны, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң быжыктырарынга ачы-хавыяазы дээш ТАР-ның Республиканың, Ада-чурт дайыны орденниң II чергези, Кызыл Сылдыс орденнер болгаш хөй санныг медальдар-биле шаңнаткан. «СЭКП-ниң хурээлениңге 50 чыл» деп херек демдээниң эдилекчизи чораан.

Дайынчы эжимни сактып чугаалаарын мендэ өөрүнчүг-дүр.

Артем БОРБАК-ООЛ,
ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуну, халажылгада полковник.

ЧУРУКТА: улуг лейтенант С. Х. Севен академияга өөренип турда.
Чурукту Ондар ОХЕМЧИК хоолгалаан.

Бетиңде эскериг барды

КАТЫ ЧҮГЕ «КАДАЛЫП» КЕЛГЕНИЛ?

Ийи-бирни апкан ийи эжишки кухняга чугаалажып эгелээн чүве-дир. Бажынга чалаткан эр:

— Тургузар черин таптыг бодап алгаш, ам тургузар сен, эш, чаа алган күштүг чүвени — деп, эжинге чагып орган.

— Даштын чавыс-даа болза эптиг кладовкам бар, анаа-ла тургузаар мен ыйнаан — деп, бажын ээзи ажи харыылаан.

— Бидон база кире бээр бе? Хөделдирер чүвелерин кудар аан.

— Кирбес боор бе, ийи-үш-даа болза чайлыг.

Ол душта демгилерни кожазында өрээлден дыңнап орган, бажың ээзи эрнии каты кылаштап келгеш, чугааже киржи берген:

— «Анаа тургузар мен», «чайлыг кире бээр» деп чүнерил ол? Хей чүве-дир! Ооң ажыы чок, харын боттуң бажынга халдаар!

— Эптиг чүве-дир, катым, ийи улуг шооча-биле кадаптып каар мен, ыдымны база эжинниң аксынга адыг кылдыр баглаптар болгай мен — деп, күдээ оол чоргаар орган.

— Ооң чыды дыка чидиг, олурткан соонда үр болбаанда кижи думчуун дартайтыптар чүве дийик чоп, оолдар. Хей чүве-дир! Башка халдаар! — деп, каты улам кадалып келген. — Ону черле кылбаңар, оолдар, меңдаа шуут кылып билбес чүвем-дир ол!

Ам-на... Күдээ оол бажын борбаңнадыр чайгылааш, хенертен каттырып-ла үнген чүве-дир (ынчанмайн, барып-барып бо кежээ ол душта).

— Катым, ой соора билип тур сен бе? «Чыды чидиг» дээниңден, «кылбаңар» дээниңден чугааң аяның билип каaптым: «тургузар» деп орар чугаавыс дээрге, бо чаа садып алган мотоциклим тургузар даштын кладовкам дугайында чугаа-дыр ийин! Хаа, черле кыраан-дыр сен, катым.

Каты ашак оолдарының чугаазының утказын ам-на билип каан:

— Кырывайн канчаар, оолдар, алдан ыракта ашканда. Соора дыңнаалым ол-дур. Ол бир «төнмес-сарыг» деп чүвезин даштыгаа барып «шуглаарын» дугуржуп орар улус-тур деп, соора билгеш, ынчалганым ол ышкажыл аан.

Күдээ каттырбышаан, харыылап каан:

— «Төнмес-сарыг»... Ындыг чүве шуглап, кадарып көрбээн күдээң боор мен, катым! Сээнии шын харын, бражка дээрге башка халдавас чүве ол боор бе!

Күдээзи садып алган чаа мотоциклин «чуур» дээш эжи-биле ынчан чаңгыс-ла шил «агдам» деп арага божутканы ол чүве-дир. Ам ужуруң билген каты апчоксунган хевирлиг чугаалап турган:

— Ынчаар «чуурун» харын өйүнде-дир дээр мен, оолдарым. Эвээш чүве-дир, амзавайн канчаар. Даштын ол кажаавыс мото сугарынга таарыжыр чер-дир, эки быжыглап аар — ол-ла. Чоо чадаг улус ам кээп дээрже ужуп үндүвүс моң, оол. Чайын сиген шөлүнче мени ол чычааның-биле дажыглап турар сен — орта баргаш таңныыл-даа болгай мен, сиген аңдарар, бөлер сигенчи-даа болгай мен. Хейле, «төнмес-сарыг» деп алган ол чүм боор ой!

Алексей НУГУУРАК.

МАГАЗИН ДАШ БОЛГАШ ШЫДАЖЫР

Апрельдиң арага талоннары Самагалдай суурнуң чурттакчыларының холдарында шагда кирген. Ынчан улус депутаттарынга кандидаттар-биле ужуражылга хүннери чоруп турган чүве. Арага садып ижер дээш магазинниң ажыттынарын манаан кижилер мырыңай эндерик. Олар ажылын уттупкаш, арагаже сагыш салгаш турупканнар. Ынчалза-даа түс чериниң удуртулгазы ол хүн арага сатпазын шиитпирлээн. Милиция ажылдакчылары база-ла дайынчы белен байдалга турупкан.

Кандидаттар-биле ужуражылга чоруп турар үеде Культура бажыңының чанында стадионга Самагалдайның ыяш ажыл-агый чериниң ажылчыннары А. В. Кунгаа, А. Ш. Оюн, И. Д. Эме-Бежи, септелге-транспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы Э. А. Шыырап олар одеколоннар садып алган, хлеб-биле согажалап ижип органнар. Самагалдайга одеколон ышкаш ындыг ховар бараанны анаа садып алыры берге. Ону херээжен улуска сөңнеп сунар белектер-биле холуй садып турар. Херээжен улус кедер иштики идик-хеп иштинге ыяап-ла бөдүүн одеколон ораап суп каар ужуру-даа чүү чүве? Бөлүк арагачылар бир-бир шил иштии одеколонну божудупкан турда, ИХК-ның начальнигиниң оралакчызы К. Д. Лоовай оларга ужуражы берген. Кым-бир кижи бо дөрт эжишкиниң акшазы хөй болганы-биле ындыг улуг өртектиг белек садып байыыргай бергеннери ол деп бодаары чадавас. Кайын ындыг боор.

Аар-саар ажыл кылып чоруп турар Александр Кунгаа 38 харлыг, 5 уруглуг, 28 харлыг Иван Эме-Бежи 3 уруглуг, Анатолий Оюн 37 харлыг, 5 уруглуг, 40 харлыг Эрес-оол Шыырап олардан чыдып калбаан, ооң азыралында 4 уруг бар. Оларның бир айда алыр шалыңының ортумак хемчээли 100 рубльге деңнежип турар.

— Тайгага ийи неделя болдувус. Анаа тургаш, могап туруп, шылай-даа бердивис. Маңаа бичии дыштанып, мага-ботту суларадып алза дээш келгеш, талон-биле арага-даа садып четтикпестир бис. Араганы биске берип турар талоннарындан эвээшти садып турар боор-дур — деп, олар дөртелээ бир үн-биле харыылавышаан, бир дугаар кварталда «өлүп калган» талоннарын көргүскеннер.

Ыяш ажыл-агыйының мастери Я. М. Чооду, арга даамалы С. А. Тарыма ботталарының ажылчыннарынга хамаарыштыр мынча дээн:

— Бо кижилерни арагачылар деп алаары арай эпчок. Ында-хаая ижиптери шын харын. Ынчалза-даа ижиптер хире чүү-даа чок ышкажыл. Бистиң коллективте арагага суңдуулар база бар. Ындыг кижилерниң хууда херээн сайгарып көрүп, хемчээн ап турар бис. Араганы бир-тээ талоннап каан чүве болганда, доктаамал садары күзенчиг. Ол дугайын үстүнү-даа черлерге үргүлчү чугаалап келген бис. Арага саткан хүнде шуут-ла баскылажып кагчазар. Магазин харын даш болгаш шыдажып турар.

Оларның ол чемелиг саналы-биле септелге-техниктиг бүдүрүлгениң инженери О. С. Оюн, милицияның участок инспектору С. А. Чадамба олар чөпшээрежир болдулар.

— Арага садып турар хүнде халаптыг чүве-ле болгай — деп, Олег Серенович чугаалай-дыр. — Кижилер ажылче үнмейн баар. Ооң соонда бажын «эмнеп» улаштыргаш туруп бээр. Массалыг арагалаашкынның түңнелинде, кем-херек үүлгедиглери болуп турар.

Чугаага одеколон ишкен дөрт эрниң бирээзи киришти:

— Бо чорук алыксакчиксек, чиижек кижилерни амырадып, амдажыдып турар. Өскээртен келген кижилер араганы 25 рубльге бо-ла сада бээр Суурда солун чүүлдер чок, «Кадыкшыл» клуву хагдынган.

Д. С. Монгуш баштаан арага ишпестер ниитилелин ажылдатса кандыг чүвел? Амдызында Долума Сюрюновна арага талоннарынга арага ишпестер ниитилелиниң таңмазын кагары-биле өйлежип орар. Ооң ажылында эки чүвезэ чүгле ол ниитилелдиң кежигүн дадывырын хавырары. Самагалдайда арагалаашкын-биле демисел дугайында парлалгага удаа-дараа бижип-даа турза, «чүък» чыткан черинде хевээр артпышаан.

Бистер чорууруувуска чедир арга магазинниң чанында чон чанып тараваан. Милиция ажылдакчылары одеколонга «ынактарны» оон-моон эккээри үргүлчүлевишаан турду.

Арага саткан хүнүнниң медээзи-биле алырга, Тес-Хемде байдал мындыг болуп турар. Маңаа чүгле ийи чижектен киирейн.

Апрель 7-де, 7 шак үезинде, Белдир-Арыг суурдан Культура бажыңының олакчызы 25 харлыг Юрий Дугурну оң чарыкы кулаанче бооладыпкан турда, бажыңындан район эмнелгезинге эккелген. Ол балыглаашкын арага ишкеш, алгыш-кырыш үндүргениниң түңнелинде болган.

Апрель 8-те 19 шак үезинде Шуурмак суурнуң чанынга орук хажызынга Самагалдай суурга чурттап турган 38 харлыг хамааты В. М. Хертектиң бажын чара шаап каан мага-боду тывылган. Бо өлүрүүшкүннүң талазы-биле истелгени чорудуп турар.

Тес-Хем районда бирги кварталдың түңнели-биле алырга, кем-херек үүлгедиглери эрткен чылдың бо денелинден өзүп турар. Арага ишкени дээш административтиг хемчеглерни 33 кижиге, эзирик машина башкарып чорааны дээш 34 кижиге көргүскен. Кем-херек үүлгедирин эвээжедир сорулга-биле арагалаашкын-биле демиселди күштелдирер херек.

Мария КУЗЬМИНА.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83 «Шында»).

12. **Хавакчап** — ТАРЭ ТК-ның секретары. 1907 чылда төрүттүнген. 1929 чылдан бээр нам кежигүнү. Ядыы арат. Кызылга нам школазы дооскан. 13. **Ойдуп** — ТАР улус ажыл-агый сайыды. 1930 чылдан бээр нам кежигүнү. 1907 чылда төрүттүнген, ядыы арат. 14. **Тастай-оол** — ТАР-ның культура яамызының сайыды. 1902 чылда төрүттүнген. 1929 чылдан бээр нам болгаш ВКП(б) кежигүнү. Ленинградка ажылчын факультет дооскан. 15. **Сенгинжик** — күрүнениң иштики политиктиг камгалал эргелелиниң даргазы. 1900 чылда төрүттүнген. 1925 чылдан бээр нам кежигүнү, бот-өөредилгелиг. 16. **Самбуу** — ТАР-ның саң-хөө сайыды. 1901 чылда төрүттүнген. 1926 чылдан бээр нам кежигүнү, ядыы арат. Улаан-Баадырга чыл хуусаалыг нам школазын дооскан. 17. **Лопсан** — Тыва Төп кооптуң баштаар чериниң даргазы. 1926 чылдан бээр нам кежигүнү. 1903 чылда төрүттүнген. Улаан-Баадырга нам школазын дооскан. 18. **Лопсан-Самбуу** — ТАРН ТК-ның секретары. 1908 чылда төрүттүнген. 1930 чылдан бээр нам кежигүнү, ядыы арат, бот-өөредилгелиг. 19. **Күрү-Базыр** — ТАР-ның кадык камгалал эргелелиниң даргазы. 1930 чылдан бээр нам кежигүнү, бот-өөредилгелиг. 20. **Норжуңмаа** — ТАРН ТК-ның Херээженнер килдизиниң эргелекчизи. 1901 чылда төрүттүнген. 1930 чылдан бээр нам кежигүнү. Кызылга нам школазы дооскан. 21. **Падаң-оол** — ТАР-ның юстиция сайыды. 1902 чылда төрүттүнген. 1928 чылдан бээр нам кежигүнү, хелечик, бот-өөредилгелиг. 22. **Дондуп** — ТАР-ның Дээди судунуң даргазы. 1905 чылда төрүттүнген. 1929 чылдан бээр нам кежигүнү. Улаан-Баадырга нам школазы дооскан. 23. **Тамдыычап** — «Шын» солуунуң редактору. 1923 чылдан бээр нам кежигүнү, бот-өөредилгелиг. 24. **Товарищтай** — АРН-ның Барыын-Хемчик кожкомунуң даргазы. 1931 чылдан бээр ВКП(б) болгаш нам кежигүнү. 1908 чылда төрүттүнген. КУТВ дооскан. 25. **Базыр-Сат** — ТАРЭ ТК-ның секретары. 1929 чылдан бээр нам кежигүнү. 1909 чылда төрүттүнген, чыл хуусаалыг партия школазы дооскан. 26. **Сундуй** — ТАР-ның Улуг-Хем кожкомунуң даргазы. 1927 чылдан бээр нам кежигүнү, хелечик, КУТВ чанында 2 чыл хуусаалыг курс дооскан. 27. **Данзын** — Тыва Төп кооптуң баштаар чериниң даргазының оралакчызы. 1923 чылдан бээр нам кежигүнү, ядыы арат, КУТВ чанында кожуун курстарын дооскан. 28. **Ламажык** — ТАР-ның Чөөн-Хемчик кожкомунуң даргазы. 1927 чылдан бээр нам кежигүнү. 1908 чылда төрүттүнген, КУТВ чанында кожуун курстарын дооскан. 29. **Күдерек** — ТАР-ның Тес-Хем кожкомунуң даргазы. 1928 чылдан бээр нам кежигүнү, КУТВ чанында курс дооскан. 30. **Дөлмажап** — «Элегес» кураэкономунуң директору. 1923 чылдан бээр нам кежигүнү, ядыы арат. Улаан-Баадырга нам школазын дооскан. 31. **Далай-Серен** — ТАРЭ ТК-ның секретары. 1928 чылдан бээр нам кежигүнү. 1908 чылда төрүттүнген, ядыы арат. Улаан-Баадырга нам школазын дооскан. 32. **Санжаа** — «Хойжу» кураэкономунуң директору. 1929 чылдан бээр нам кежигүнү. 1905 чылда төрүттүнген, ядыы арат. Улаан-Баадырга нам школазын дооскан.

Мында кирген даңзының үнези чүдел дизе, намдарын тайылбырлаткан кижилер чүгле феодализмни база кедергей чоон хөрелишкиннерни узуткаар дээш демиселге кирипкен эвес, харын «чөөн» хувискаалчы чоруктарның үжүктарын элеп харысалганы чүктежип, «чаа политиктиг — ажыл-агый углаңнышкынының» амыдыралга боттандырыкчылары апарганында болур.

Ук «угланыышкынны» амыдыралчыдар телааде 1933 чылдың октябрь 8-те ТАРН ТК биле ТКК-ның каттышкан онза пленуму ВКП(б)-ның улегер-майыы-биле АРН-ның дээди органнарының органиязастыг структуразын база намның болгаш чонунуң политиктиг тергиилекчилерин тодараткан.

Пленум Политбюрону болгаш секретариаттың орнунга ТК-ның Президиумун тургускан. ТАРН ТКК-ның орнунга ТК-ның чанында партия комиссиязын тургускан, хүн бүрүнүң ажылын чорудары-биле ТК-га үш килдисти — оргмассалыг ажыл, чырыдышкын болгаш херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдистерни тургускан.

Пленум ТАРН ТК-ның Президиумунуң кежигүннеринге С. Тока, О. Байыр, Н. Товарищтай, С. Чүрмит-Дажы, С. Лопсан, А.-Т. Хемчик-оол оларны, Президиум кежигүнүнге кандидаттарга К. Серен, А.-Т. Торлаажык оларны соңгаан.

Пленум нам комиссариадының Президиумун тургускаш, ооң кежигүннеринге Ш. Лопсан-Самбууну (даргазы), О. Шагдыр-Сүрүңнү, Ш. Кижиир-оолду, кежигүнге кандидат кылдыр Таня Сатты (Камованы) киирген.

Пленум аар-аарып бергелей берген Н. Шагдыржапты ТК-ның Чиңгине секретары эрге-хүлээлгезинден хостааш, КИКК Чөөн чүк секретариадының сүмелээни ёзугаар ТАРН ТК-ның Президиумунуң даргазынга С. Токаны соңгаан. ТК-ның Президиумунуң даргазының бирги оралакчызынга О. Байырны, Президиум даргазының оралакчызынга Н. Товарищтайны соңгаан. Партияның дээди удуртулгазының составынга ВКП(б) кежигүнү ийи кижини — С. Токаны, Н. Товарищтайны кииргенин эскерип боор-дур.

Пленум оргмасс-массалыг ажылдар килдизиниң эргелекчизинге О. Байырны, нам чырыдыышкынының килдис эргелекчизинге — Н. Товарищтайны, херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдистиң эргелекчизинге — Таня Сатты бадылаан.

ТАРН ТК-ның II пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр ТАР-ның Биче Хуралының III онза сессиязы (1933 чылдың октябрь 28-тен ноябрь 3-ке чедир болуп эрткен) Чүрмит-Дажының «Чурттуң ажыл-агый-политиктиг байдалы болгаш эрге-чагырга органнарының сорулгалары» деп илеткелин чугаалажып көрген. «Тываның чонунга [illegible]» хүлээп алган. Аңаа национал революцияның ынчаалдагы чедиишкиннерин [illegible] киирген. ТАР-ның тускайлан тогундаан болгаш тамаарышпас чоруун бүгү талазы-биле быжыглаар талазы-биле дайынның сорулгаларын шиитпирлээринче бүгү араттарның кичээнгейин мобилизастаарын, чурттуң бүдүрүкчү күштерин, бирги ээлчегде улус ажыл-агыйының кол адыры — мал ажылын хөгжүдүп тургаш, чурттуң камгаланыр аргазын бедидерин, феодализмниң дазылын шиитпирлии-биле тура тыртып, арат чоннуң массаларын улусчу революстуг чазакты долгандыр сырый каттыштырып тургаш, Тыва Арат Республиканы капиталистиг эвес оруктап хөгжүдеринче чоорту шилчииринге чогуур байдалдарны тургузарын чугаалашкан (ТАР-ның Биче Хуралының 7-ги чыыжының III онза сессиязының резолюциялары. Кызыл, 1934 ч. арын 14).

III сессия Биче Хурал Президиумунуң Даргазынга чоокта мөчээн А.-Т. Чульдумнуң орнунга А.-Т. Хемчик-оолду, ооң оралакчызынга — К. Сандыкты, Президиум кежигүннеринге: С. Чүрмит-Дажыны, С. Токаны, О. Тастай-оолду, А.-Т. Торлаажыкты, Ш. Кижиир-оолду соңгуурун шиитпирлээн. ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазынга С. Чүрмит-Дажыны, Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга С. Ойдупту, Сайыттар Чөвүлелиниң Президиумунуң кежигүннеринге: мал болгаш чер яамызының сайыды О. Полатты, садыг болгаш үлетпүр яамызының сайыды А.-Т. Торлаажыкты, девискээр дайы-биле полктуң командир-комиссарынга — К. Серенни, культура яамызының сайыдынга О. Тастай-оолду, саң-хөө яамызының сайыдынга Х. Тотканны, юстиция сайыдынга Дондупту, күрүнениң иштики политика камгалал чериниң даргазынга О. Сенгиижикти, республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң секретарынга Ламаны томуйлаан.

ТАРН ТК-ның болгаш ТКК-ның II пленумунуң база ТАР-ның Биче Хуралының III онза сессиязының шиитпирлерин ёзугаар ТАР-ның хамаарышпас чоруун быжыглаарынче нам кежигүннериниң болгаш бүгү ажылчы араттарның кичээнгейин мөөңнээр, феодализмниң дазылын тура тыртар, капиталистиг эвес оруктап хөгжүүрүнүң таарымчалыг байдалдарын тургузар айтыышкыннарны берген. Ынчалза-даа нам кежигүннери болгаш эңгиин араттар ук шиитпирлерниң алыс утказын эки билбейн барган, капиталистиг эвес-даа, социалистиг-даа хөгжүлде дугайында билиишкиннер кижилерниң угаан-медерелинге салчажып элдээртиннер турган. Тодаргайлаарга, феодализмниң дазылын тура тыртар демисел болза феодализмниң артыышкыннарын узуткаары-даа, ТАР-ның экономиктиг күчү-шыдалын хууда инициатива-биле көдүрер деп оралдашкан кижилер-биле демисежири-даа база ол деп билир апарган. Биригээр чугаалаарга, биеэги феодалдарның-даа хокшул-хөреңгизи өзүп баян. Араттарның хөөннерин илереткен кижилерни контрреволюстуг идегеттер деп сакаар болу берген.

ЧУРУКТА: 1928 чыл. Тываның чамдык удуртукчуларының совет чөвүлекчилер болгаш специалистер-биле кады Хемчик-оолдуң өөнде олурары. Солагай талазындан: Сабашкин, Щепетов, Арутюнян, Куулар Дондук, [illegible], Хемчик-оол. Чурукту хүрархивтиң фотогравы Очур КЫЗЫЛ-ООЛ хоолгалап тырттырган.

Апрель 15 — Совет эртем хүнү

ШИНЧИЛЕЛ АЖЫЛДАРЫНГА ҮНДЕЗИЛЭЭШ...

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң улуг эртем ажылдакчызы, техниктиг эртемнериниң кандидады даг инженери Тавак-оол Хертекович САМДАНЧАП-биле ужурашкаш, бистиң корреспондентивис Сарыг-оол Куулар дараазында интервьюну кылган.

Корр.: Комплекстиг килдистиң тургузуу, ооң эртем талазы-биле сорулгаларын бистиң номчукчуларывыска таныштырып бээриңерни диледивис.

Харыы: 1986 чылда ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Президиумунуң доктаалы-биле моон мурнунда Тывага турган Сибирь салбырының экономиктиг болгаш геология талазы-биле лабораториязынга үндезилээш, Тываның комплекстиг килдизин тургускан чүве. Ол доктаалда ону институт эргелиг деп демдеглээн. Бо чылдарның иштинде килдисти организастаар, ону кадрлар-биле четчелээр, эртем дериг-херекселдери-биле дерирр ажылдар колдуу-ла чоруттунуп келген. Амгы үеде элээн хөй угланыышкынныг эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп болур коллектив тургустунган. Шинчилел ажылдарын 3 адырның секторлары чорудуп турар. Оларга геология шинчилелдериниң сектору, химия технологиязының талазы-биле база экономиктиг шинчилелдер сектору хамааржыр. Килдисте 7 лаборатория бар, ниитизи-биле 130 кижи ажылдап турар, оларның иштинде 75 кижи эртем-шинчилел ажылдарын доруу-биле кылып чоруп турар. Бисте 2 эртем доктору бар. Олар Сибирь салбырында шыырак эртемденнерге санадыр. Олар дээрге геология-минералогия эртемнериниң доктору Владимир Ильич Лебедев база химия эртемнериниң доктору Григорий Семенович Яблонский-дыр. Лебедев килдисти директорлавышаан, геология лабораториязының удуртукчузу. Яблонский химия секторун удуртпушаан, лаборатория эргелекчизи. Оон ыңай килдисте 17 эртем кандидаттары ажылдап турарлар.

Лабораторияларны дерип тургузуп, бо эрткен чылдарда шудургу ажылдааннарга физика-математика эртемнериниң кандидады Маадыр Алдын-Херелович Ондарны база техниктиг эртемнериниң кандидады Николай Михайлович Коноваловту онзалап демдеглээри чугула. Эртем ажылдакчылары болгаш инженер ажылдарда дыка хөй аныяктар хаара туттунган. Оларның иштинден 14 кижи эртем ады чедип алыр дээш ажылдап турарлар.

Амгы үеде ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының мурнунга ук килдисти институт кылдыр чаарты тургузарының дугайында айтырыг салдынып турар, ол шиитпирлеттине берзе, ооң адын база комплекстиг институт кылдыр арттырары чадавас. Чүге дээрге ооң составы, чорудуп турар болгаш планнап турар шинчилел ажылдары комплекстиг хевирин ынчан чидирбес.

Корр.: Килдисте чогум кандыг угланыышкыннар-биле ажылдар чоруттунуп турарыл?

Харыы: Шинчилел ажылдарының кол угланыышкыны республиканың улус ажыл-агыйының чоокку болгаш ыраккы хуусаада хөгжүлдези-биле ханы холбашкан. Чурттуң болгаш Сибирьниң өске районнары-биле деңнээрге, Тыва АССР-де бойдустуң янзы-бүрү онзагай байлактары улуг эвес девискээрде мөөннешкен чыдып турар. Оларга казымал байлактар, арга-ыяш, суг, дириг амытаннар хамааржыр. Өске черлерге бодаарга бойдустуң чаяаттынган бүдүжү ам-даа хевээр. Бүдүрүлгениң багай салдары ам-даа калбаа-биле ону үревээн. Амгы үеде Тываның экономиказы колдуу-ла чиг эт бүдүрүп, ону үндүр сөөртүрүнче угланган. Ынчангаш ниити экономиканың ажыктыы куду боор турары ында. Ындыг болганда республиканың экономиказының ажыктыын көдүрерде, чиг этти ханы болбаазырадыры, оон белен продукцияны республика иштинге алыры кончуг чугула. Ол хөгжүлдени эртемге үндезилеп баш удур көөрү, бүгү байлактарны чогумчалыг ажыглаары, оон-биле чергелештир чиг этти артынчылар турбас технологиялар-биле болбаазырадыры, база бүдүрүлгелерниң бойдуска хоралыг салдарын улам ыңай кудуладырының айтырыглары шинчилекчилерниң мурнунда турар. Хөгжүлдениң бо угларлы-биле шинчилелдерниң ниити угланыышкыннары дүгжүп турар.

Тываның девискээринде онза улуг казымал байлак — бедик шынарлыг кокс алыр хөмүр-даш, өңнүг болгаш ховар металлдар; алюминий бүдүрер руда болгаш янзы-бүрү тудуг материалдары алыр дыка хөй чүүлдер бар. Ынчангаш казымал байлактарны эвээш чарыгдалдыг дилеп тывар аргаларын, оларның канчаар бүдүп келгениниң айтырыгларын тодарадыр болгаш Тываның геологтуг тургузуун өөренир талазы-биле шинчилел ажылдарын геологтарның лабораториялары чорудуп турар. Казып алган байлакты чогумчалыг болбаазырадып, оон бедик шынарлыг продукцияны алыры амгы үеде кончуг чугула айтырыгларның бирээзинге хамааржыр. Ынчангаш минералдыг байлактарны артынчы чок болбаазырадып ажыглаар талазы-биле калбак шинчилелдер чорудары негеттинип турар. Бо талазы-биле ажылдар химия-технологтуг секторнуң лабораторияларында чоруттунуп турар. Байлактарны ажыл-агыйга ажыглап тургаш, бойдустуң бодунга хора чедирбес аргаларны дилеп тывар талазы-биле экология бөлүү ажылдап эгелээн.

Тываның экономиказының чоокку болгаш ыраккы хуусаада канчаар хөгжүүрүнүң, улус ажыл-агыйының структуразын сайзыраңгайжыдарының, ооң кол адырларының хөгжүлдезиниң, социал болгаш бүдүрүлгениң дузалал адырларының өзүлдезиниң айтырыгларын килдистиң экономиктиг лабораториязы шинчилеп, өөренип турар.

Амгы үеде улус ажыл-агыйында эртемниң болгаш техниканың чедиишкиннерин ажыглаар ажылдар кошкак чоруп турарын номчукчулар билир. Ол чедиишкиннерни, ажыдыышкыннарны бүдүрүлгеге шиңгээдип ажыглаарынга идиг бээри-биле килдисте тускай бөлүк тургускан. Ол бөлүк бодунуң-даа шинчилелдерин, ЭА-ның өске-даа институттарынга кылдынган ажылдарны улус ажыл-агыйынга ажыглаар талазы-биле сүмелерни берип, чамдык таварылгаларда чарган керээлер ёзугаар ажылдап турар.

Корр.: Эрткен чылдың иштинде херек кырында кандыг түңнелдер чедип алдынганын чугаалап көрүңерем?

Харыы: Шупту түңнелдерни чугаалаары берге, ынчангаш кысказы-биле чугаалаайн. Геология секторунуң шинчилелдери ССРЭ-ниң ЭА-зының «Тус девискээрлерде болгаш чер бөмбүрзээнде болуп турар геологтуг болуушкуннарның комплекстиг шинчилелдери болгаш чуртка минералдыг чиг эт курлавырларын көвүдедириниң болгаш ону казып тывары̧ның эртемге барымдаалаан үндезиннерин тургузары» деп улуг программага удуртулга болдургаш чоруп турар. Секторнуң ажылдакчылары 16 эртем ажылдарын парлаан. Ооң иштинде «Төп Азияның геодинамиктиг модели» деп монографияны үндүрген болгаш «Магматизм болгаш металлдарның тыптыры» деп чыындыны парлалгаже дужааган. Геология министерствозунуң организациялары-биле кады республиканың үнелиг, өңнүг болгаш ховар металлдар талазы-биле курлавырының үнелелин чоруткан. Тываның геологтуг тургузуун, казымал байлактарының кол-кол хевирлериниң тыптырының байдалдарын өөренип көөрү-биле чайын узун хуусаалыг экспедиция ажылдарын чоруткан.

Химия секторунда кокс алыр хөмүр-дашты болбаазырадыр, оон янзы-бүрү продукция алыр талазы-биле шинчилел кылыр дериг-херекселдерни тургускан. Бо херекселдерге хөмүр-дашты агаар кирбес аппаратка изидип тургаш, ону янзы-бүрү бүдүмелдерге чаргаш, суук, газ хевирлиг кезектерин, кадыг артынчызын аңгы-аңгы ылгап алгаш, оларны шинчилээр. Кадыг артынчыдан химиктиг бүдүмелдер шүүрээр сорбентилерни бүдүрүп алырының технологиязын шинчилээр

Синтез-газты биотехнологияга, чижээлээрге, мал чеминге немелделер кылырынга ажыглаарын ханы шинчилээр. Ол-ла секторда Кызыл хоорайның ыш-хүлдүг агаарын экижидер талазы-биле ажылды тускай бөлүк чорудуп эгелээн. Улуг котельнаяларның байдалын шинчилеп, оларга хөмүрнүң долу кывырын болдурар немелде конструкцияларны чогаадып, ышты аштап арыглаар системаларның документациязын кылып турар. Экология бөлүү, Тываның элээн каш аржаан сугларының составын өөренген. Ол ажылды бо чылын база уламчылаар. Химия секторунуң ажылдакчыларының киржилгези-биле бир номну килдистиң адындан парлаан. Физика болгаш химия эртемнериниң аргалары-биле шинчилелдер чорудар тускай лаборатория колдуу-ла долузу-биле дериттинген. Экономика секторунуң ажылдакчылары Тываның 2005 чылга чедир хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын тодарадыр талазы-биле ажылды чорудуп турарлар.

ЭА-ның институттары бойдустуң болгаш ниитилелдиң тургузуунуң талазы-биле үндезин эртем шинчилелдеринден аңгыда, республиканың бүдүрүлгелер-биле чарган керээлер ёзугаар килдис 1989 чылда 175 муң руб. өртектиг ажылдарны кылган. Түңнеп чугаалаарга, бодунуң мурнунда салдынган белен эвес сорулгаларны күүседип шыдаар эртем коллективиниң тургустунуп чоруп олурары үстүнде чижектерден көскү-дүр.

Корр.: Килдистиң шинчилелдеринге силерниң бодуңарның хууда киржилгеңер-биле чүү кылдынган ирги?

Харыы: Мен экономика лабораториязынга тургаш, Тываның казымал байлактарын канчаар чептиг ажыглаарының талазы-биле ажылдарны кылган мен. Ооң иштинде Тывага улуг хемчээлдиг хөмүр-даш тывыжын организастаарының талазы-биле шинчилел ажылын чоруттум. А сөөлгү 2 чылда колдуу-ла «Тыва дагдугу» комбинат-биле чарган керээ-биле ажылдап келдим. Ол ажылдың кол утказын бөдүүн сөс-биле чугаалаарга, ында руда казып ап турар карьерниң даг ажылдары төнүп турар үезинде ийилерин канчаар кадыр кылдыр арттырып каарын эртем ёзугаар үндезилээн ажыл болур. Ону кылырда элээн хөй шинчилел ажылдарын чоруттувус: карьерниң ийлеринде чыдып турар хая-даштың тургузуун, быжыг чоруун шинчилээш, 400 м ажыг карьерниң төнчү ханызындан ол ийлерни конструкциялап шыйгаш, ооң кайы хире быжыын модель ёзугаар санаан бис. Бо ажылдарны чоруткаш, карьерниң төлевилел ёзугаар көрдүнген ийлериниң конструкциязын өскээр көргенивистиң түңнелинде, ол ийлерниң кадырын 5 градус улгаттырар деп санал-түңнелди бердивис. Бо хемчегниң ачызындан келир 25 чылдың иштинде карьерден үндүр сөөртүр куруг даштың ниити хемчээли 38,8 млн. т. эвээжээн, ол ажылдарны чорудар талазы-биле акша чарыгдалдары 17,8 млн. рубльге кызырылган. Бир чылга онаалтыр ук ажылдың экономиктиг ажыы 571,5 муң рубль болуп турар. Комбинаттың техниктиг чөвүлели ажылды «эки» демдек-биле хүлээп алгаш, экономиктиг ажыын бадыткаан. Бо темага хамаарыштыр 3 техниктиг саналдарга автор херечилелдерни меңээ бээр деп шиитпир хүлээп алдынган, бир эртем ажылы парлаттынган.

Бо чылын ол-ла комбинат-биле керээ ёзугаар дагдугун ылгап аппарган артынчыларындан цемент солуп болур бүдүмелди үндүрүп болурунуң аргаларын шинчилеп турар бис. Ол ажылдың түңнелин чугаалаары ам-даа элек.

Корр.: Комплекстиг килдистиң моон соңгаар хөгжүлдезиниң дугайында каш сөстен чугаалап көрүңерем?

Харыы: Килдистиң баазазынга институт организастаарын чугаалаан болгаш мен. Ол институттуң тудуун бо чылын эгелээр, бүгү лабораторияларны кирииптер улуг корпус туттунар. Оон ыңай дузалал-дуржулга бүдүрүлге чери база турар апаар. Бо болза чоокку хуусаада ажылдар-дыр. Ыраккы хуусаада килдистиң үндезининге 2—3 хире тускай институттар тургустунар, ынчан Тывага ЭА-ның филиалы туруп болур. Ону чедип алырда кадрлар белеткээр, оларны чурттадыр бажыңнар тудары чугула. Бо сорулганы чедип алырда, бүгү коллективтиң хөй чылда шудургу ажылы негеттинип турар.

Корр.: Интервью дээш четтирдим, Тавак-оол Хертекович. Совет эртем хүнүн таварыштыр республиканың бүгү эртем ажылдакчыларынга чогаадыкчы чедиишкиннерни номчукчуларның мурнундан күзедивис.

ТВ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АПРЕЛЬ

Понедельник

АПРЕЛЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

15.45 Тиилелгениң 45 чылынга. «Иван Буянов. Итали каприччио». Барымдаалыг фильм. 16.15 Мультфильм. 16.30 Боливияның аялгалары. 17.00 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. Эмчи сестразы А. Денисенко дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 ССРЭ-ниң Бойдус камгалалының Куркомитединиң даргазы Н. Н. Воронцов-биле ужуражыышкын. 20.00 А. Гельман — «Бүгүде-биле кады чааскаан». Фильм-шииниң уланчызы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Бүгүде-биле кады чааскаан». Фильм-шииниң уланчызы. 22.35 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 23.05 Б. Чайковский. «Элээди». Концерт. 22.55 БАЛКЭ-ниң XXI съездизиниң хүн демдеглели. 00.25—00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

16.00 Мультфильм. 16.25 Барымдаалыг фильм. 17.00 Гандбол. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. СКА (Минск) «Динамо» (Астрахань). 17.35 «Джейран ортулуктары». Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

17.45 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 18.25 «Тыва черде». Программада: Кызыл хоорайның партконференциязындан репортаж. «Улусчу контроль». «Амыдырал хандырылга адыры». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 19.00 Медээлер. 19.05 Чарлалдар. 19.10 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Хоккей. Делегей чемпионады. ССРЭ биле Норвегияның шилиндек командалары. 23.00 Силер мону шыдаар силер. 23.45 Л. Бондаренко ойнаар (баян). 00.00—02.30 Хоккей. Делегей чемпионады. Швеция биле Финляндияның шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 Стол теннизи. Европа чемпионады. 18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Уруглар шупту — бистиин». 19.45 А. Чумак ырлаар. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

АПРЕЛЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 9.05 А. Гельман — «Бүгүде-биле кады чааскаан». Фильм-шии. 11.00 «Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.35 Коллаж. 12.30 — 13.00 «Үе». 15.45 Уругларга фильм. «Трясогузканың» армиязы». 17.05 «Камбоджага чечектер». Киноочерк. Чурттуң бөгүнгү байдалының дугайында. 17.35 Мультфильм. 17.45 «Экии, музыка!». 18.30 «Үе». 19.00 Бразил архитектор база хөй-ниитиниң ажылдакчызы Оскар Нимейер дугайында телефильм. 19.45 Орус ырларны Т. Петрова ырлаар. 20.00 Эртем-тайылбырлыг фильм. Байкал хөлдүң дугайында. 1-ги фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Ортулук». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы 22.45 А. Бардина (7 хылдыг гитара) ойнаар. 23.00 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Динамо» (Киев) — ЦСКА. 00.50 Даштыкының орус культуразы. О. Целков чурукчунуң мастерскаязында. 01.20 БАЛКЭ-ниң XXI съездизиниң хүн демдеглели. 01.50—02.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 11 класс. Электри энергиязын бүдүрери болгаш дамчыдары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Аңнар часты канчаар уткуп алырыл. 10.55 Уруг-биле харылзажырының школазы. 11.25 «Экранда — «01» албан чери». 11.55 Хоккей. Делегей чемпионады. Швеция биле Финляндияның шилиндек командалары. 13.15 Ритмниг гимнастика. 13.45—15.00 «Эрткен үени эгидер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.00 Стол теннизи. Европа чемпионады. Чапсарда — Кино курлавыры.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Апрель 22-де — катап соңгулдалар». «Соцкультамыдырал объектилерин — хуусаазында дужаар». «Час-90». «Кеземче хрониказы». 19.00 «Көдээ амыдырал». «Боторулга-чарылга болгаш аренда керээзи». «Часкы хүн — чылды чемгерер». 20.00 Медээлер. 20.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Хоккей. Делегей чемпионады. ГФР биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 22.30—00.35 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Концерт. 20.05 «Бо дээрге шыдыраа оюну эвес-тир, бо дээрге...». 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

АПРЕЛЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 «Үстүнген төгерик». Уран-чечен фильм. 10.05 Бут бөмбүү. ССРЭ кубогу. «Динамо» (Киев) — ЦСКА. 10.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Рачинскиниң ырлары». (Грузия). 11.30 «Делегейни дескиндир» 12.30—13.00 «Үе». 15.45 «Зимбабвениң улусчу уран чүүлү: скульптура болгаш музыка» 16.05 «ТелеЭКО». Журнал. 16.35 «Экии, час!». 17.00 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. «Шура даай-аваны камнаңар». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 Б. Чайковский. Концерт. 19.25 Объектив. 20.00 Черниң делегей хүнүнге. Эртем-тайылбырлыг фильм. Байкал хөл дугайында. 2-ги фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Ортулук». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.40 Ленинградтың М. И. Глинка аттыг академиктиг капеллазының концерти. 23.00 Итали кинодраматург Тонино Гуэрра-биле ужуражыышкын. «Кинопанорама» дамчыдылгага капсырылга. 00.00 БАЛКЭ-ниң XXI съездиниң хүн демдеглели. 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 2 класс. Симфониктиг оркестр хөгжүм херекселдери. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. А. Н. Толстой. «Орус аажы-чаң». 11.05 Уруг-биле харылзажырының школазы. 12.05 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 13.25 «Бегим Донбаевтиң аргазы». Телефильм. 13.55—15.00 «Эрткен үени эгидер». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы 17.00 «Чүректиң, кударалдың, чымчак сеткилдиң ырлары»... 17.40 «Маршал Жуков. Бак көрдүргениниң чылдары».

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Программада: «В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болганынга». «Апрель 21 — Коммунистиг субботник». «Апрель 22 — Черниң Бүгү-делегей хүнү». Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Аныяк үевистиң ырлары». Дайын соондагы чылдарның ырлары. 19.40 Чарлалдар. 19.45 «Бистиң кандидаттарывыс».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Улусчу аялгалар. 20.30—01.35 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы. Чапсарда — Кино курлавыры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Бистиң салгаашкынывыс». «Гжель кандыг болурул?». 19.45 Барымдаалыг фильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

АПРЕЛЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.30 «Экии, музыка!». 10.15 Мультфильм. 10.25 Театржы мемуарлар. М. И. Бабанова. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30—13.00 «Үе». 15.45 Уругларга фильм. «Трясогузканың» армиязы база катап тулчуушкунда». Уран-чечен фильм. 17.05 Барымдаалыг фильм. 17.25 Поэзия минуталары. 17.30 В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болганынга. Амгы үеде ленинчи идеяларның сайзыралы. 18.15 «Компьютерлиг аккордеонга соло». 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 Политиктиг диалогтар. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазын чугаалажып тур бис. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Васильевтиң чогаадыкчы ажылының дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.40 «Деңзи». В. Набоковтуң феномени. 00.00 БАЛКЭ-ниң XXI съездизиниң хүн демдеглели. 00.30—00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Ниити биология. 11 класс. Өскерилге генетиказы, азы Диистер болгаш геннер. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 9 класс. Таныжыңар: кол чүүлдер. 11.05 Уруг-биле харылзажырының школазы. 12.05 Н. В. Гогольдуң чогаалдарын экранчытканы. «Вий». 13.20 Ритмниг гимнастика. 13.50 — 15.00 «Эрткен үени эгидер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 В. Соколовтуң концерти. (Кларнет). 17.50 «Маршал Жуков. Бак көрдүргениниң чылдары».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.50 «Азия төвү». Программада: «Апрель 22— В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болур хүнү». Медээлер. «Хүн айтырыгларынга». «Дээди өөредилге чери дуза дилеп тур». 19.20 Медээлер. 19.25 «Бистиң кандидаттарывыс». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Бичии концерт. 20.30—01.35 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда—Кино допчулалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Көдээ чурттакчының демдеглелдеринден». Орел хоорайның культурлуг тураскаалдарын камгалаар дугайында телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

АПРЕЛЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.45 Итали кинодраматург Тонино Гуэрра-биле ужуражыышкын. «Кинопанорама» дамчыдылгага капсырылга. 10.45 «Экии, музыка!». 11.30 Чыл үелери. Апрель. 12.30—13.00 «Үе». 15.45 Ф. Шопенниң, А. Скрябинниң чогаалдарының концерти. 16.50 Фотоконкурс. «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». 16.55 Казахстанның хөгжүмнүг аас чогаалы. 17.20 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.05 «Эрги шагның артынчылары». Хөгжүмнүг дамчыдылга. 18.55 Хоккей. Делегей чемпионады. «ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары». 20.55 В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болганынга тураскааткан байырлыг хурал. Төнгеде—«Үе». 23.00 Коллаж. 23.05 Чугула интервью. 23.15 «Ол болган... болган...» 23.45 «Көрүүшкүн». 01.15—01.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. С. С. Прокофьев. «Золушка». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. Орус чыл демдеглелдери. 11.05 Уруг-биле харылзажырының школазы. 12.05 Ф. Лист. Фантазия-сюита. «Дантени номчааш». 12.25—14.50 «Эрткен үени эгидер». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 17.00 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. «Ак розалар» деп барымдаалыг фильм. 17.35 Бүгүдеге спорт. 17.50 Концерт. 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Саян эдээнде кежээ». Литературжу-хөгжүмнүг программа. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ч. Монгуштуң чогаадыкчы ажылы. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Диалог» телеклуб. Улус депутаттарынга кандидаттар-биле ужуражыышкын.

МОСКВАДАН

21.00 «Арена». Спортчу программа. 22.00—01.00 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. «Кызыл Крест демдээниң адаа-биле». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Ыры кижи-биле артар. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15—21.00 Информастыг программа.

Суббота

АПРЕЛЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. «Амыдыралга эглип келгеннер» барымдаалыг фильм. 9.30 А. Хачатурянның «Спартак» деп баледи. 11.45 «Дириг амытаннар оранында». 12.45 С. Иголинский (фортепиано) ойнаар. 13.05 «Партнер». Коммерция медээчизи. 13.35 Л. Луков режиссёрнуң фильмнери. «Александр Пархоменко». 15.00 Россияның суверенитеди. — «Советтер эрге-чагыргазы болгаш республика эрге-чагыргазы». 16.00 Спектр. 16.30 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Б. Феоктистов ойнаар. (ССРЭ). 17.05 Политиктиг диалогтар. 17.55 «Делегей панорамазы» 18.40 Мультфильмнерниң баштайгы көргүзүү. 19.00 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. 19.15 «Фермер-90». Фолк-музыка болгаш кантри фестивалы. 21.00 «Үе». 21.30 Телескоп. 21.50 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикторинаазы. 23.00 Телепортрет. ККП ТК-ның Политбюрозунуң Доктаамал комитединиң кежигүнү, КУР-нуң Күрчөвүлелиниң премьери Ли Пен. 23.30 Нептереңгей музыкада чаа чүүлдер. «А» программа. 01.00—01.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Экранда — «01» албан чери». 8.50 «Ынакшыл ынакшыл дугайында чүнү билирил...» Концерт. 9.25 «Өг-бүле хрониказындан ийи эге». Уран-чечен фильм. 11.00 Депшилге. Информация. Реклама. 11.30 Концерт. 11.40 Бүгүдеге педагогика. 12.40 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. Телекөвүрүг ССРЭ — АКШ. Инвалидтерниң нарын айтырыглары. 13.25 Коллаж. 13.30 «Тоолдар болгаш ужуралдар оранынче аян-чорук». Улуг кижилерге база уругларга киноконцерт. 14.30 Хоккей. Делегей чемпионады. Финляндия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 16.30 Видеоканал «Совет Россия». 19.00 Фотоконкурс. «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». 19.05 Барымдаалыг фильмнер. 19.45 «Төрээн чер дугайында ырлар». Якут АССР-ниң улустуң артизи А. Самсонов ырлаар. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00 «Үе» 21.30 Ачы-буян чедирилгезиниң неделязы. «Бир эвес силерниң харыңар...» 22.15 Я. Сибелиус. Концерт. 23.00 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Металлист». Чапсарда — Кино курлавыры. 00.50 «Кым миллиардерил?» Уран-чечен фильм. 02.00—03.30 «Петра». «Полицияның телефону 110» деп бөлүктен уран-чечен телефильм.

Воскресенье

АПРЕЛЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Ада-чуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Музыкалыг киоск» 13.00 Экологтуг программа. 14.30 «Хөгжүмнүң кайгамчык тааланчыг үелери». 14.55 «Кадыкшыл». 15.40 «Чаривна» ыры-хөгжүм ансамблиниң концерти. 16.00 «Көдээден дамчыдылга». Панорама. 17.15 «Даш чечек». Уран-чечен фильм. 18.45 «Бир намдардан үзүндү». ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Васильевтиң киржилгези-биле аргентин композиторларның музыказынга фильм-балет. 19.40 В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болганынга. Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. «В. И. Ленинниң портрединге штрихтер». 3-кү фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Мөңге чүүлдер дугайында болалдар». 21.45 Л. Штанько ырлаар. 22.25 Хоккей. Делегей чемпионады. ССРЭ-биле Швецияның шилиндек командалары. 01.00—01.25 Л. Бетховен Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 8.45 «Кяхта». Төөгүнүң болгаш архитектураның тураскаалдарының дугайында телефильм. 9.10 Концерт. 9.30 «Аас-кежиктиг Женька». Уран-чечен фильм. 10.50 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Чер хиндии», «Лакрица». 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Коллаж. 12.35 Е. Учитель режиссёрнуң фильмнери. «Ленинградтың маадырлыг чоруу». 13.40 «Тоолдар болгаш ужуралдар оранынче аян-чорук». Улуг кижилерге база уругларга киноконцерт. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». 18.00 Коллаж. 18.05 «Вертикаль». «Ажылдан хостуг үеде» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.35 «Дувурээзинниг улуг-хүн». Уран-чечен фильм. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Аэробикага Бүгү-эвилел турнири. 21.00 «Үе». 21.30 «Трускавчанка» ансамбльдиң концерти. 22.00—00.05 Чурттуң театрлары көргүзүп тур. А. Дударев—«Кежээ». Фильм-шииниң баштайгы көргүзүү.

КИНО

АПРЕЛЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Дежа вю» 9.10, 16.30, 19.00, **«Серн соңгазындан коргудар хоюткy»** (бичии уругларга фильм) 11.30, **«Човаланң азы бодун боду нугулдээни»** (2 сериялыг) 13.20 **Видеозалга: «Мегелеткен кижи»** (2 сериялыг) 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 11.00, **«Алладинниң илбилиг лампазы»** 12.40, **«Араатан»** (2 сериялыг) 14.40, **«Танцыла-ла, танцыла»** (2 сериялыг) 17.00, 21.50, **«Самрад»** (2 сериялыг) 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Чаан сөөгүнден бөрт кaасталгазы» 10.30, **«Ынак Раджам»** (2 сериялыг) 14.00, 16.40, **«Дашталган сагыш-сеткил»** 12.00, 19.30 (узаткан) шактарда.

ВОСТОК»: Кинолар чыындызы 9.30, **«Хон-Гиль Дон»** 10.30, 12.30, **«Меге даңгырак»** (2 сериялыг) 14.30, 17.10, 19.40 шактарда.

ЕНИСЕЙ» к-б: «Ызыгуур салгакчызы — алдын-доос» 16.00, 19.00 шактарда.

АПРЕЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Дежа вю» 9.30, 11.50, 14.20, 16.50, 19.20 **Видеозалга: «Шактилер»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Бичии илбичи» 9.00, **«Али-Бабаның болгаш 40 дээрбечилерниң ужуралдары»** (2 сериялыг) 10.30, 14.40, **«Ынакшыл, мээң ынакшылым»** 17.20, 19.10, 21.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кэролл кудумчуда бажың» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Хон-Гиль-Дон» 15.00, 17.00, 19.00, шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Бачыттыг доллар» 17.30, 19.30 шактарда.

АЯН-ЧОРУКЧУЛАРГА

Аян-чорук болгаш экскурсияның Кызылда бюрозу дараазында маршруттарже путёвкаларны сүмелеп тур:

Кисловодск — май 11-ден 20-ге чедир, путёвканың өртээ 338 рубль.

Харьков — май 16-дан 20-ге чедир, путёвканың өртээ 334 рубль.

Кишинев — май 14-тен 18-не чедир, путёвканың өртээ 285 рубль.

Вильнюс — май 7-ден 11-ге чедир, путёвканың өртээ 334 рубль.

Калининград — Минск — май 19-тан 26-га чедир, путёвканың өртээ 347 рубль.

Таллинн — май 24-тен 28-не чедир, путёвканың өртээ 328 рубль.

Ленинград — май 3-тен 7-ге чедир, путёвканың өртээ 330 рубль.

Путёвканың өртээнде аъш-чем, чурттаар чер, экскурсия хандырылгазы, самолётка баар, кээриниң орук хөлезизи кирип турар.

Айтырыгны тургузар чери: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 1, «Мөңгүлек» аалчылар бажыңы, 2-ги каъды, телефон: 3-12-81.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 402. ТС—00298